

825528
М. КОТОВ

БЕСНЯНИЙ ПРОВІДНИК
В ОКОЛИЦЯХ м. ХАРКОВА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Цена 50 коп.

№ 19233

V.N. Karazin Kharkiv National University

от автора

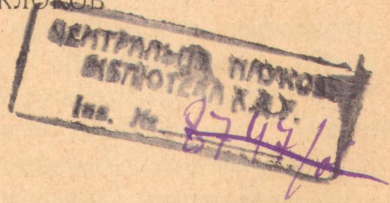
М. КОТОВ

ВЕСНЯНИЙ ПРОВІДНИК В ОКОЛИЦЯХ М. ХАРКОВА

(РОСЛИННИЙ ТА ТВАРИННИЙ СВІТ)

ПІДРУЧНИК ДЛЯ ШКІЛЬНИХ
ЕКСКУРСІЙ ТА САМООСВІТИ

ПЕРЕКЛАВ М. КЛОКОВ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1925

[58:3713:374.66 (47.714) (02—91.79)].

Друкарня Акц. Т-ва
„Госпромкомбінат“
вул. К. Лібкн. Ч. 38.

Укрголовліт 13150.
Зам. Ч. 1152. Тир. 5000.

ПЕРЕДМОВА

Відсутність підручника для біологічних екскурсій в школі та в політосвітній праці зараз дуже дається в знаки.

Цей „Весняний провідник в околицях м. Харкова“ має, хоча-б тимчасово й частково, виконати роль такого підручника для столиці України.

Колишні підручники давно вже розпродано. Видання Харк. товариства аматорів природи, брошуру В. Я. Шидловського та М. Ів. Котова „Весеннія ескурси в окрестностях г. Харькова“ за спільною редакцією проф. В. Ів. Талієва видруковано 1916-го року. Передчасна смерть В. Я. Шидловського не дозволила випустити друге видання книжки.

Видана студенським гуртком натуралістів книжка „По окрестностям г. Харькова“ вип. I (Харків, 1916 р.) містить у собі розділи: метеорологічний, геологічний та ботанічний. Рослинности торкається він гол. чин. нижчої, а тому й мало задовольняє шкільні потреби.

Для цього „Весняного провідника“ використали ми попередні підручники, матеріал, що набрався по їхньому виході, та свій власний 10-річний екскурсійний досвід.

„Календар розвитку природи по весні 1917 року“ поданий додатково, як перша спроба колективного спостереження розвитку природи. Спостереження провадив студентський гурток натуралістів при тодішньому Харк. Університеті, — з'явлення рослин спостерігали: Б. О. Захарів, М. В. Клоків, М. І. Котів, Є. М. Лавренко, а тваринні організми Г. О. Бризгалін, М. О. Времев, М. І. Котів, С. І. Медведів, Г. Хв. Пронін, та В. Я. Шидловський.

Бажано, щоби школи організували масові колективні спостереження. Це дасть змогу скласти загального календаря розвитку весняної природи.

Наприкінці вважаю за приємний обов'язок подякувати супутникам в екскурсіях С. І. Медведьову та П. К. Козлову.

1925 р. 4-III.

М. Котов.

Весняний провідник в околицях м. Харкова

Весна здобула свого права! По міських околицях пота-
нув сніг, розквітли перші весняні рослини, з'явилися комахи,
заспівали птахи. Кожного приваблюють зелені лісові та лучні
простори; аматора природи це все нестримно тягне з міста.

Харківському мешканцеві дуже вільно можна виконати таке
бажання. Не витрачаючи багато часу, він може по найближчих
околицях міста винайти чудові місця для екскурсій.

Дачне сполучення від Харкова до Мерефи, до Люботину
чи до Деркачів дає змогу добре помандрувати серед лісів,
луків та невеличких болот. Поїхавши потягом до Рогані чи до
Борок (за Мерефою), можна побачити хороші степові місця з
відповідною багатою рослинністю. Та й по найближчих околицях
Харкова багато-чого можна побачити, мандруючи просто пішки.
Особливо цікаво відвідати степовий куток біля броварні
„Українка“. Туди можна дістатись Салтівським шляхом.

Тому, хто живе в центрі міста, найзручніше буде робити
екскурсії до гаїв за парком, Сокольників та Помірок. До цих
гаїв можна пройти через міський парк, доїхавши туди трам-
ваем. Але зараз від парку до Помірок і назад регулярно їздять
автомобілі, так що до лісу можна дістатися вже зовсім вільно.
Добре проробити сюди екскурсію на велосипеді.

Набираючи матеріалу для акваріумів, найкраще буде
проїхати трамваем на Основу, а далі пройти пішки колишнім
Григорівським бором, що його зараз вирубано, до хутору
Гуків і в напрямку до Куряжу або Рижова. Тут можна так
само оглянути просторі, багаті луки.

Весна по наших місцях зчаста починається рано.

При кінці лютого вже чути наближення весни. Трапляються
дні, коли сонце ясно світить, сніг тоне, утворюються калюжі
та болото по вулицях. На початку березня починають зацвітати

поодинокі перші квітки, а бувають і такі теплі роки, що весняні рослини починають квітнути ще раніше. Весняна рослинка зірочки (*Gagea pusilla*) 1848 року цвіла поодинокими екземплярами в листопаді, а потім її перші розквітлі екземпляри було знайдено 28-го січня 1849 року.¹⁾ 1898 рік був надзвичайно теплий і при кінці грудня та на початку наступного року по сонячних місцях Харківських гаїв розквітли вдруге проліски (*Scilla cernua*) (мал. 1). До того явища, що

Мал. 1. Проліска (*Scilla cernua*).

наші весняні рослини іноді квітнуть удруге в -осени або навіть, коли досить тепло, і взимку спричиняється тепла, довга осінь та велика літня посуха. Справа в тому, що вже в-осени у наших перших весняних рослин квітки цілком на-поготові і тільки конечна потреба відпочити завважає розквітнути їм раніше²⁾. Бувають іноді дуже теплі дні і при кінці зими.

Так, наприклад, 11 березня 1914 року було 12° тепла, почали навіть літати перші метелики і з'явилися перші проліски. 3 березня 1915 року по відталих місцях південного схилу

¹⁾ Стиль усяди новий.

²⁾ Дуже не важко провести такі спостереження. На початку січня можна викопати в гаю цибулини пролісок, зірочок, здобути коріння підбілу та інших рослин. Коли їх посадити в ґрунт у кімнаті, рослини згодом почнуть квітнути. Ще простіше відрізати гілочку з вишні або сливи і встроїти її в воду. Гілочка скоро вкрийється дрібним цвітом.

цвіли перші екземпляри зірок (*Gagea pusilla*). Зчаста приблизно цього ж таки часу виникають на лісовій ліщині (*Corylus Avellana*) (мал. 2) маточкові квітки, що мають вигляд листяних бруньок, де з маківки торчать угору пензлем ниткуваті пурпурові знамена. Тільки на цих перших провісників весни иноді спадає суворозима. Таке скоїлось 1915 р. 7-го березня взявся мороз біля 20° і випало багато снігу. Ця негода тривала до 11-го березня, коли потеплішало, і другого дня було вже тільки 3° холоду. Дали почало танути, а 20 березня була злива, і вже 21-го літали перші екземпляри метелика канчатця (*Vanessa io*).

1923 року весна спізнилась, хоч зима була дуже тепла і на сніг не багата. 24-го березня було зауважено

де-кільки розквітлих екземплярів зірочок (*Gagea pusilla*) і в пуп'янках перші просерецьки (*Bulbocodium ruthenicum*) (мал. 3).

Мал. 3. Просерецька (*Bulbocodium ruthenicum*)

В Харкові цього дня середня температура за добу була +1, 7°, на 0, 9° вище від нормальної температури цього дня. А вже 31-го березня спадав увечорі та вночі сніг. 30-го березня температура за добу була —1, 9°, на 3, 9° нижче від нормальної. 31-го березня середня температура за добу була така сама, а першого квітня пересічна температура за добу знизилась до —7, 8°, на 10, 4° нижче за пересічну температуру цього дня за останні 32 роки. В Харкові цього дня ані разу не зазначалось такого морозу. І тільки 16-го квітня в Харкові пересічна температура за добу була 10, 4°, на 2, 9° вище за нормальну температуру цього дня. Така погода дуже не сприяла розвитку рослинності і своєчасному з'явленню тварин. 1924 року була надзвичайно

Мал. 2. Ліщина (*Corylus Avellana*).

холодна зима багата на сніг. Перших комах (що зимували), а саме метелика—канчатця рябого (*Vanessa polychloros*) та жука-стрибунця або вютку полеву (*Cicindella campestris*) на південному схилі було зазначено 4-го квітня о півдні. Поруч лежав ще сніг і стрибунець плигав на щой-но відталій дільниці схилу. Перша самітня квітка просуреньок (*Bulbocodium ruthenicum*) з'явилась 7-го квітня.

Середня температура за день 3-го квітня була в нас 1, 9°, 4-го квітня — 0, 6°; 5-го квітня — 0, 2°, 6-го квітня 2, 0° і поволі температура почала підвищуватись, хоча 27-го квітня було знов 1, 6°. Цікаво, що скрайні температури в квітні були так само низькі; найнижча була 5-го квітня — 4, 6°, потім 4-го квітня — 3, 8° і наприкінці навіть 28-го квітня 3, 6°. Така холоднеча відбилась дуже несприятливо на розвитку рослин і тварин, спричинивши надзвичайне спізнення весни. По весні з'явилися тільки де-які рослини й тварини в невеликій кількості.

II.

Листяний гай в околицях нашого міста має дві відміни, що звичайно досить яскраво виявлені. Перший тип лісу, то є дубовий гай на більш-менш сухому ґрунті, другий тип, то є березовий або частіше вільшаний ліс по вохких місцях, сумежних з багновищами. Дубовий гай по весні добре придатний для ескурсій. Життя в ньому прокидається раніше — тоді, як у березовому чи у вільшаному лісі ще стоїть вода і пройти туди незручно. Найстаріші дільниці дубового гаю зберіглися ще де-не-де в Покатилівці, а по найближчих околицях міста (наприклад, в Сокольниках та в Помірках) їх дуже порубано. Вік сучасних дубових гаїв у нас дуже невеликий, бо старі дерева постійно вирубується. Гай відновлюється після зрубу гонами від пеньків, але молоді гілки та листя їсть худоба і це заважає нормальному розвіткові лісу. По молодих лісових дільницях спеціально лісові тіняві рослини зникають, а натомість починають рости бур'яни. Гай, таким чином, забур'янюється. По за тим дуже розвиваються там, де пасуть худобу, такі дерева та зілля, що їх худоба чомусь не займає. Через це по наших лісах надзвичайно багато буває глоду (*Crataegus oxyacantha*) та терену (*Prunus spinosa*) — кущів, що мають гострі колючки. Потім ліси в нас вирубується зчаста нерівно. Де-які, здебільшого

найкоштовніші, дерева вирубується всі, тимчасом, як інші дешевші породи зовсім не вирубується. З цього погляду заслуговує уваги той факт, що по наших гаях дуже багато буває диких груш та яблунь. На вільному просторі ці дерева утворюють правильні чепурні, верховіття і дають багато овочу - кислиць. Надзвичайно гарно в такому гаю, коли груші та яблуні квітнуть. Гай подібний тоді до старого покинутого садку.

Головне дерево наших гаїв, дуб (*Quercus pedunculata*) (мал. 4) має в нас дві відміни — раси, описані колись Харківським професором ботаніки В.М. Черняєвим. Одна раса (*var. praesox*) скидає на зиму сухе листя і квітне раніше, друга — *var. tardiflora* залишає на зиму сухе листя і квітне на 2 — 3 тижня пізніше за першу. Крім дуба по дубових гаях ще багато буває клену гостролистого (*Acer platanoides*), в'язу (*Ulmus effusa*), бересту (*Ulmus campestris*), липи (*Tilia parvifolia*) і по деяких гаях ще ясеню (*Fraxinus excelsior*). Це все великі дерева. З дерев середніх на зріст у нас зустрічаються,

Мал. 4. Дуб (*Quercus pedunculata*).

головним чином, кленок польовий (*Acer campestre*) і чорноклен (*Acer tataricum*) а також і вже згадані: груша (*Pirus communis*) та яблуня (*Pirus Malus*). Осика (*Populus tremula*), найкраще зростає там, де порубано. В таких саме умовах зустрічається верболіз (*Salix caprea*). Всі ці дерева квітнуть по весні, за винятком липи, що квітне при кінці червня та в липні.

З кущів, що утворюють чагарники по узліссях, на провесні квітнуть ліщина, берести, а в травні масово квітнуть глід та терен ¹⁾).

Перша зілляста рослинність наших дубових гаїв починає розвинути й віддвісти нашвидку, прискореним темпом, поки не з'явиться на деревах листя, що її потім затінюватиме. Першою рослиною в наших гаях, на початку квітня починає квітнути проліска (*Scilla cernua*—мал. 1). Спочатку її буває не багато, але згодом весь лісовий ґрунт синіє від його цвіту. Молоді листки проліски згортаються в рурочку, утворюючи на кінці вістря. Тим вістрям вони проштрикують наскрізь ґрунт і сухе торішне листя. Вістря проліски, пробиваючись на поверхню, нагріває просторінь біля себе. Через це навколо рослини сніг тане швидче. Розвиваючись рослина виділяє тепло, і коли виміряти температуру біля самого проліска там де цих рослин багато, так температура ця буде помітно вища як температура над ґрунтом оддаль від пролісок. Уважно переглядаючи проліскові рослини, можна зауважити серед звичайних синіх квіток окремі екземпляри пролісків з цілком білими квітками. Пелюстки таких білих квіток завжди мають на середині більш-менш помітну блакитну смужку—жилку. Перецвітаючи така проліска-альбінос стає рожева. Білі проліски де-не-де зустрічаються зчаста, наприклад біля дачних містечек Артемівки і Зеленого гаю, біля Люботину, по інших місцях вони вже рідше. Білий пролісок то не є особлива рослина, а тільки відміна звичайного синього проліска, чомусь позбавленого нормального забарвлення. Ця втрата нормального забарвлення зветься альбінізмом, і помічена її в багато-яких рослин та тварин. Що до проліски, то є спостереження, ніби альбінізм у неї особливо часто зустрічається в холодні весни. Через де-кільки днів після пролісків починає квітнути ряст або ряска (*Corydalis solida*—мал. 5). Вона вже здаєка впадає на очі здоровими густими грозними бузкових квіток. Квітка у неї неправильної форми з довгою острогою. Як і в проліски, квітки в рясту бувають іноді білі. У ґрунті ряст має тверду кулясту жовту бульку. Ряска є дуже тендітна рослина, що полюбляє затінок і швидко в'яне на сонці або

¹⁾ Звичайно по наших лісах зустрічається глід з червоними овочами (*Crataegus oxyacantha*), зрідка в Покатилівці та в Сокольниках зустрічається чорноплідний глід (*Crataegus melanocarpa*).

зірвана, в букеті. Квітки в неї або зовсім не пахнуть, або трохи пахнуть приємно, подібно до бузка. Крім цієї звичайної ряски по великих гаях зрідка зустрічається другий рід рясту, так званий ряст середній (*Corydalis intermedia*). Цей рід рясту своїми бузковими квітками дуже нагадує звичайну ряску, але він значно дрібніший і має тільки 1—3 квітки. По-за тим у цього рясту прицвітки суцільні, з цільними краями, а у звичайної ряски прицвітки (листочки при квітках) велико-зубчасті або порізані на частки. Ряст середній зустрічається по лісових балках в околицях Покатилівки, Арт'омівки, Будів і його досить багато біля Люботину.

Росте в нас ще й третій рід рясту — ряст Маршаловий (*Corydalis marshalliana*), його відразу помітно чрез здоровіші як в обох попередніх, сірчано-жовті квітки і значно більші частки листків. Прицвітки в нього суцільні. Ряст маршаловий зростає иноді вкупі з ряскою, але завжди помітний своїм цвітом та більшим зростом. Маршалового рясту багато в околицях сл. Артемівки і біля Хорошева; зрідка його зустрічається в Покатилівці, біля Деркачів, біля ст. Рижова та по інших місцях — невеликими групами. Цей ряст уже стає звичайний по байрачних гаях біля ст. Борки.

Трохи раніше від ряски з'являються перші квітки у медунки (*Pulmonaria officinalis*—мал. 6), що зростає по наших гаях у великій кількості. Це рослина з родини огірочникових (*Borraginaceae*). Вона має скупчені на початку цвітіння квітки, що спочатку бувають у пуп'ячках червоні, а згодом синіють, квітки розпукуються не рівночасно, і ми маємо в цілком розвинених екземплярах на одній стебліні ніби букета з квіток темно рожевих або червоних та ясно рожевих (квітки, що тільки порозпукувались) і ясно-бузкових або синіх, (квітки що давно вже порозпукувались). Причина такої зміни забарвлення полягає в зміні кислої реакції клітинного соку на лугувату. Розчинена в сокові фарба — антоціян, коли сік кислий, буває червоною і стає синьою, коли сік зробиться луговатим. По-між кущами

Мал. 5. Ряст
(*Corydalis solidana*).

Мал. 6. Медунка
(*Pulmonaria officinalis*).

та деревами, особливо на узліссі, розкидано яскраво жовті, досить великі квітки чистяку (*Ranunculus Ficaria*, *Ficaria ranunculoides*—мал. 7) з блискучими, яскраво зеленими серцюватими листками та цілими вязанками бульбуватих коріння з великим

Мал. 7. Чистяк (*Ficaria ranunculoides*).

запасом поживної матерії, що зберігається там Ця рослина то є типовий представник родини жовтецевих, (*Ranunculaceae*) і квітне майже найпершим з усієї родини зараз таки після ряски. Іноді в чистяка бувають повноцвітні квітки з побільшеним числом пелюстків. Зустрічається також і майже зовсім білі квітки сріблясто блискучі, але то хворі

рослини. Вони з'являються там, де недавно порубано, то є останні спізнали є'кземпляри.

Всюди в гаю зустрічається дуже часто ще друга рослина з цієї самої родини—жаб'яче зілля абі анемона жовта (*Anemone ranunculoides*). Чималі, яскраво-жовті квітки жаб'ячого зілля підводяться на довгих цвітаних ніжках звичайно по одній, рідше подві над трьома тендітними глибоко трюхдільними листками. Вся рослина тріпоче й колихається, як тільки повіє вітер, через що й виникає гарне наймення рослині „анемона“¹⁾ Іноді на великій ділянці землі ми зустрічаємо багато жаб'ячого зілля з різноманітними потворними змінами квіток та листя ці зміни зчаста мають помітно хворобливий характер і виникають як наслідок діяльності особливого паразитного грибка. Цей грибок оселяється вільніше на тих рослинах, що їх ослаблено ясним світлом на галявині або там, де порубано дерева. Такі потворні екземпляри дуже часто можна зустріти в Помірках та Сокольниках.

Всі перераховані рослини перші впадають на очі своїм яскравим забарвленням, своїм розміром і кількістю. Та по-за цими першими головними представниками лісової весняної рослинності ми маємо ще цілу низку рослин, що їхні квітки скромніші, не такі численні як ті, але всеж постійно зустрічаються в лісовій гушавині.

Всюди біля дерев особливо на узліссі можна знайти яскраво жовті шостипелюсткові зірочки рослини, що так і зветься

¹⁾ Anemos—вітер.

лісовими зірочками (*Gagea lutea*—мал. 8). Листок цієї рослини подібний до проліскових листків (8—12 м.м. широкий) и так само витягнений вгорі ковпачком. Крім великої листини при цибулині зірочки мають 2—3 дрібних листки вгорі при квітках. Лісові зірочки — велетенська рослина, порівнюючи до інших родів зірчкової рідні. Вони бувають завбільшки 15—35 цм. і мають чималі квітки (пелюстки 10—16 м. м. довгі).

Поміж зірочками звичайними є дрібні роди з вузенькими прикореневими листками. Зірочки низькі (*Gagea pusilla*) для гаю не властиві, зустрічаються звичайно по схилах, на полях, біля шляхів та по інших таких місцях, але їх иноді можна зустріти і в гаю десь біля шляху, на бур'яновому місці. Подібні до попередніх, червонасті зірочки (*Gagea erubescens*) зустрічається в лісі досить часто, особливо на узліссі. Розмір та забарвлення пелюсток на споді у цієї рослини дуже змінюються, але звичайно квітки дрібніші, як у зірочок низьких і на зовнішньому боці червонясті. Але обидва роди зірочок такі подібні один до одного, що з самими квітками їх дуже важко розрізняти. Коли є овочі (плоди), так у червонястих зірочок відразу впадають на очі загнуті вниз цвітані ніжки, при них, крім того в них і квіток звичайно значно більше, як у другого роду. Між деревами по вогких місцях квітне ще один рід — зірочки дрібні (*Gagea minima*), що відмінні від інших вже своїми гострими пелюстками. Зірочки дрібні звичайно мало звертають на себе увагу. Їх легко проминути, бо ростуть вони звичайно дуже густо і серед'ясного листя мало помітно їхні квітки.

Мал. 8. Зірочки 1) лісова—*Gagea lutea*; 2) *G. bulbifera*; 5) *G. minima*.

Блукаючи гаєм, не можна не зауважити чималі шкуряті, блискучі, ниркувато-серцюваті листки, подібні на вигляд до кінського копита. Це є листки копитняку або підлиснику (*Asarum europaeum*) з родини филонникових (*Aristolochiaceae*). Квітки цієї рослини мизерні, подібні до стягненого по середині дрібного дзвоника з трьома латками вгорі, брудно-темнобагряні. Їх легко промкнути, бо вони сховані під листям біля самого ґрунту. Квіткі ці зовсім готові ще в-осени, і зимують.

На узліссі по ліщинових чагарниках у старому листі іноді можна побачити якісь чудні рослини, що вражають нас повною відсутністю зеленого забарвлення. Била у цієї рослини білі, крихкі, подібні до молодого шпарага, і мають на одному боці густе грозно брудночервоних квіток, захованих у якихось лусках. Це паразитна рослина — петрів хрест (*Lathraea squamaria*) з родини вовчкових (*Orobanchaceae*). Вона висмоктує своїм корінням соки з коріння різних дерев, найчастіше з ліщини. Віддвітаючи, надземне било петрового хреста цілком відмирає і про те, що він тут росте, не можна тоді й здогадатись. На початку весни, у квітні петрового хреста треба розшукувати, бо його ще мало помітно серед торішнього листя, але згодом він сам випинається з листя і тоді вже відразу впадає на очі своїм яскравим цвітом на темно-сірому тлі вохкого ґрунту і зотлілого листя.

В середині квітня починає квітнути мизерна рослина з дрібними зеленястими квітками, що зібрані ниткуватими колосками — меркурниця довгорічна або бажана трава по народньому (*Mercurialis perennis*). Цікаво, що в неї вже в осени квітки та ниткуваті цвітостани остаточно сформовано, і лежать вони лукасто вигнуті серед опалого листя. По весні вони випрошуються, зростають і квітнуть.

З дерев на провесні квітне ліщина (*Corylus Avellana*), квітки в неї з'являються раніш від листя. Гнучні базьки пилянових квіток у неї впадають відразу на око, але своєрідні цвітостани маточкових квіток малопомітно, чому їх можна і не зауважити.

Маточкові цвітостани являють собою листові бруньки, що з їхнього вершка сторчать угору цілим пучком ниткуваті, пурпурові знамена. Трохи пізніш починають квітнути бузьки у верболозу (*Salix caprea*). Цієї верби чимало по наших лісах, особливо в Помірках та Сокольниках. Пилякові та маточкові квітки у верболозу розміщено по різних деревах. За час цвітіння біля дерева без упину гудуть бджоли, по гілках лазять жуки, сідають також на квітки і поодинокі метелики.

На двадцяті числа квітня розтулюються й фіялки. Перш окремі екземпляри фіялок починають квітнути значно раніше, особливо по відкритих підвищених місцях, де сонце гріє дужче. Запашних фіялок по наших гаях буває звичайно дві: справжня „запашна фіялка“ (*Viola odora'a*), що зустрічається тільки в лісі, де її дуже багато, і „дивна фіялка“ (*Viola mirabilis*).

У дивної фіялки перші запашні квітки з великими пелюстками неплідні. Спочатку вона не має біла, що розвивається пізніш і несе на собі позбавлені пелюсток, але плідні квітки. Здається, саме через такий облудний весняний вигляд і придбала ця фіялка наймення „дивної“. Дивна фіялка починає квітнути трохи пізніш від запашної. Обидві фіялки дуже характерні і відмінні одна від одної.

Запашна (*V. odorata*) розвиває довгі гони і має ниркуваті листки, квітки в неї темно-бузкові, с острогою такого ж самого коліру.

Дивна фіялка має листки широкі, згори голі, дуже тендітні, а квітки бліді, синяві з білою острогою. Дуже зрідка, по узліссях можна бачити ще третю запашну фіялку — горбову фіялку (*Viola collina*). В неї немає довгих гонів (відміна від запашної — *V. odorata*), листки при насаді глибоко серцюват (відміна від згаданої далі степової фіялки — *V. ambigua*) і прилистки ланцетуваті з зубчастим, вкритим війками краєм. Квіткова острога проста, тупа, білява. Ця фіялка найбільше нагадує описану далі пухнату фіялку (*Viola hirta*), але та не пахне і прилистки в неї позбавлено війок. Горбову фіялку знайдено досі тільки де-не-де: в Сокольниках, за Пилиповим Селом та в Деркачах.

З незапашних фіялок раніш від інших рясно квітне пухната або шерстка фіялка (*Viola hirta*), що має чепурні синьо-бузкові темні квітки, дуже подібні до квіток запашної фіялки. Від останньої цю фіялку вільно можна відрізнити, бо в неї пухнатість значно більша, немає довгих гонів і листки довгасті, при насаді серцюваті, яйцюваті або яйцювато ланцетуваті.

Інші незапашні фіялки квітнуть трохи пізніш. По деяких місцях лісу, гол. чин. по схилах та піскуватих муріжках (напр. в Сокольниках та Помірках), але частіше в сосновому борі квітне тоді піскова фіялка (*Viola arenaria*). Це струнка дрібна фіялка з незапашними квітками та білом, що розвивається одночасно з квітками.

З цього таку часу вже зчаста можна бачити, як тягнуться над ґрунтом довгі гони — розходні шандри плющуватої або лісової м'яти (*Nepeta Glechoma*, *Glechoma hederacea*). Це рослина з родини губоцвітних (*Labiatae*) з невеликими бузковими квітками, що дуже пахнуть, нагадаючи рівночасно, і м'яту й кішку, чому рослина ця зветься іноді ще котячою м'ятою.

Зараз можна відшукати по вохких місцях серед чагарнику адоксу (*Adoxa Moschatellina*). Це дуже своєрідна рослина з клубочком зелених квіток, що пахнуть мускусом.

З двадцятих чисел квітня починають з'являтися перші екземпляри красуня наших гаїв лісового тульпана (*Tulipa silvestris*).

Його багато зривається в букети на продаж, хоч тульпани зустрічається не всюди. Цікаво, що де-не-де в Сокольниках після порубу кількість лісового тульпану за останні роки дуже збільшилась. Особливо багато тульпану, і дуже розкішні екземпляри зустрічається, в лісовій балці біля ст. Борок.

В Сокольниках серед кущів біля ставка була де-кільки разів знайдено цікаву відміну цього тульпану з ослабленим забарвленням: пелюстки в середині білі, тільки при насаді жовті, а зовні синяві або рожеві.

Де-не-де, але звичайно побачити вкупі, росте по наших гаях дуже красна рання хрестоцвітна рослина — дентарія. В неї чималі бузкові квітки, позбавлені запаху. Дентарія пятилистова (*Dentaria quinquefolia*), (мал. 9) має тільки три пірчастодільні листки, що зібрані розетою на білі. Дентарія бульбяна (*Dentaria bulbifera*) несе на білі багато відсунутих один від одного неоднакових листків, і по-за тим помітно в їхніх кутках чорні бульбочки. Обидва роди в нас можуть рости вкупі і тоді між ними виникають різноманітні середні форми. Походження таких середніх поміж двома родами форм пояснюється звичайно гібридизацією, ц. т. тим, що пилок де-яких екземплярів одного роду запилив маточки рослин другого роду і виникли т. ч. гібриди або мішанці. Але що саме до дентарій, то походження цих середніх форм нез'ясоване і є думка, що вони зовсім не мішанцевого походження. В. Ів. Талієв гадає, що вони є рештками, послідком такого первісного роду, що об'єднував у собі прикмети обох наших дентарій і що з нього вони обидві протягом віків виникли.

В кожному разі було б дуже цікаво простежити далі розповсюдження дентарій і проробити з них дальші спостереження. В околицях Харкова багато дентарії росте в лісі за Деркачами біля Семенівки.

Звернемо тепер увагу на дерева, що при кінці місяця вже починають квітнути. По багато-яких місцях у Липовому Гаю, в Покатилівці, в Деркачах, у Люботині, в околицях Змійова

і навіть де-не-де в самому місті (в Університетському садку напр.) на дереві ми побачимо жовтозелені густі кущі імели (*Viscum album*). Це чужоїдна рослина, що паразитує на дубі, вербі, липі і дуже впадає на очі, коли дерева ще не вкрились листям. В імели чепурні, округлі, білі ягідки дуже липучі в середині і малопомітні жовтяві квітки. Ми її знайдемо рівночасно з овочами та цвітом.

Мал. 9. Дентарія п'ятилисткова (*Dentaria quinquefolia*).

По ліщині, до з'явлення листя квітнуть у лісі ще різні роди бересту (*Ulmus*). Їхні дрібні квітки розміщено пучками. Між ними берест галузастий або вяз (*Ulmus effusa*, u. *pedunculata*) від усіх відмінний через те, що в нього квітки та овочі містяться на довгих пониклих ніжках, а в інших вони сидять майже без ніжок на гілочці. Берест звичайний або польовий (*Ulmus campestris*, u. *glabra*) відрізняється від їлема або їлмака— береста гірського (*Ulmus montana*, u. *scabra*) тим, що в нього в овочі нелупець лежить вище від середини крилатки, а в їлема нелупець уміщено на самій середині чи нижче. Потім у першого вирізка на крилатці глибока, доходить до самого

нелупця, а в другого вона малопомітна. По весні з самими квітками розрізняти ці роди досить важко. У звичайного береста пиляків у квітці буває 3—4, в їлема, більше 5—6.

Так само до листя квітнуть осика (*Populus tremula*) та звичайний ясінь (*Fraxinus excelsior*). Через її волохаті прицвітки на базьках осику вже відразу помітно здалека. Ясеня впізнаємо ми, підійшовши ближче, з його цілком голих квіток, що не мають навіть оцвітини та прицвіткових лусочок.

Так надходить травень. Чепурні ранні квітки перецвітають, дерева поволі починають вкриватися листям. З'являються нові рослини. Багато-де в лісі, особливо на бур'яновому узліссі з'являється висока рослина з білими хрестоцвітними квітками. Вона дуже пахне часником особливо як що розтерти. Це є часникове зілля або сухоребрик часниковий (*Sisymbrium Alliaria*, *Alliaria officinalis*).

Часниковий дух залежить тут, як і в часника, від етерної олії, що вміщає в собі сірку.

Вкупі з часниковим зіллям там же ми знайдемо иноді, як напр. в Сокольниках, у великій кількості рослину з пурпуровим цвітом і з листям, що нагадує кропив'яне. Це буде т. зв. глуха кропива (*Lamium maculatum*), рослина з губоцвітних.

По узліссях, на муріжках і схилах сумежно з полями та шляхами вже в кінці квітня розкидає свої брунасті дрібні колоски осока рання (*Carex praecox*, *C. Schreberi*), а в затінку серед дерев особливо помітний буває другий, здоровіший рід осоки — осока волохата (*Carex pilosa*). Останню легко впізнати з її волохатого листя. Вкупі з волохатою осокою зростає ще инша наша лісова осока — Мишелева (*Carex Mischelii*). В неї листки вузькі біля 2 м.м., цілком голі. Починає квітнути вона трохи пізніше. По вогких місцях у лісі, на дні балок, по канавах то-що ми знайдемо в травні ще инші роди осок (*Carex digitata*, *pediformis*), що мають маточкові колоси тонкі і перервані, всі на помітних ніжках.

Зацвітає гостролистий клен (*Acer platanoides*). Характерні жовтозелені квітки його, де є вже п'ять часток віночку та чаші, дуже помітно серед иншої молоді зелененини. Перші квітки в клена з'являються до листя, дальші одночасно з ним. Своєрідні блискучі, лапаті, п'ятилапчасті листки, що згорнені трубочкою, виблискують на сонці.

На початку травня квітне по всіх кутках лісу весняний горошок або черевички (*Lathyrus vernus*, *Orobus vernus*)

(мал. 10) Увесь кущик цієї рослини справляє вражіння цілого букету квіток. Як і в медуни в черевичок ми помічаємо на одній биліні квітки різного забарвлення: пурпурові та синьо-бузкові, що перетворюються на прикінці на синяво-зелені.

По узліссях і муріжках у гаю ми знайдемо тепер жовті, красні квітки примули — первоцвіту (*Primula officinalis*—мал. 11). Його сіро-волохаті, пухнаті, кучеряві по краях листки, зібрані при корінні розетою, давно вже на самому початку весни звертали на себе нашу увагу. Розквіт примули припадає на десяти числа травня. Особливо багато примули є подекуди в Сокольниках та в Покатилівці. Там цілі муріжки жовтіють від

Мал. 10. Весняний горошок
(*Lathyrus vernus*).

Мал. 11. Первоцвіт
(*Primula officinalis*)

неї. Приглядаючись, до примулових квіток, ми, побачимо, що навіть у зібраних поруч рослин квітки бувають різні. В деяких є короткі, вміщені при середині трубочки віночку, піляки і довга маточка з кулястим знаменом, що міститься саме в центрі розкритої квітки. В інших квіток довгі піляки лежать у центрі віночку, а коротка маточка має знамено на половині довжині трубки віночку там, де в першій формі містяться піляки. Примулу запилюють комахи, при цьому цікаво зауважити, що кожна форма цілком неплідна, коли її запилює власний пилок, і дає нормальний овоч, коли пилок квітки з довгою маточкою буває перенесено на знамено квітки з короткою маточкою чи навпаки. До того ще треба зауважити, що форма чаші дуже змінюється. Чаша буває то дуже пуката, то має майже циліндричну форму. Форма віночка так само буває чи дуже вгнута, чи майже плеската і частки віночка бувають зчаста глибоко вирізані.

В галях по тінявих місцях ми можемо тепер винайти дві дуже подібні одна до одної, рослини з родини огірочникових (Borraginaceae). Одна рослина омфальодес (*Omphalodes scorpioides*) має форму великої незабудки з такими саме блакитними, плескатими квітками. Друга, що є всюди,—звичайна тінява рослина, незабудка рідкоцвітна (*Myosotis sparsiflora*) з дрібнішими за першу блідно-блакитними квітками. Найкраще їх розрізняти з овочами. В омфальодесу горішки (зараз як відцвіте квітка) згори ніби глибоко видовбано, з округлою ямкою, чого зовсім не буває в незабудки, в якої горішки суцільні, без заглиблення згори.

На десяті числа травня в гаю квітне вже багато нових рослин. Серед кущів масово квітне лісовий зірочник (*Stellaria Holostea*) з яскравими білими, чималими квітками та жовтеці (*Ranunculus auricomus* і *cassubicus*). Їх легко пізнати через те, що їхні жовті пелюстки дуже вільно спадають і звичайно ми знаходимо рослини з неповною кількістю пелюсток. Дуже багато в лісі тепер пізніх лісових фіялок (*Viola Riviniana*). Ця фіялка має незапахні квітки і подібна до піскової, тільки здоровіша. Де-не-де по найближчих околицях міста (в яру біля Нового Харкова, в Деркачах, в чагарнику біля броварні „Українка“) зустрічається так само ще дуже висока фіялка з великими бузковими квітками без запаху, так звана висока фіялка (*Viola elatior*). Ця фіялка властива спеціально степовим байрачним лісам, і поширена трохи на південь від Харкова, наприклад біля ст. Борок її дуже багато.

По лісових шляхах, а так само й на полі квітне багато жовтої свиріпи (*Barbarea vulgaris arcuata*). Це рослина з родини хрестоцвітних (Cruciferae), вона має запахні медні квітки. Коли ця рослина росте вкупі з весняним жовтоголовником (*Senecio vernalis*), що має теж жовті квітки, але належить до іншої родини — кошикоцвітних (Compositae), то великі процори землі здаються здалека суто жовті.

Починає квітнути терен (*Prunus spinosa*), трохи пізніше квітне груша та яблуня. Цього часу гай ввижається великим розквітлим садком, життя кипить, співає соловей і розноситься всім добре відоме і приємне „ку-ку“ зозулі. В повітрі літають метелики та інші комахи. Скоро з'являються перші конвалії (*Covallaria majalis*), купини (*Polygonatum officinalae* та *multiflorum*), трависті барвінки (*Vinca herbacea*) такі популярні на Україні. Весна вже надходить до краю і непомітно починається літо.

III.

Інший тип листяного лісу, де переважає береза та осика, а по дуже вогких місцях вільха по околицях міста Харкова має характер більш-менш штучний, бо виникає в наслідку нерационального знищення соснового бору.

Як вирубано сосновий бір, на більш-менш вогкому ґрунті, так натомісць розвиваються тако звані м'які листезні породи — береза та осика. Зміну цю пояснюється особливими властивостями (сқологічними) цих дерев. В складі соснового бору ці дерева відіграють другорядну роль, зустрічаючись там, де бір рідшає або на узліссі. Але там, де сосну повирубувано, виникають зовсім інші умови існування як ті, що були під лісовим укриттям. На відкритому по вирубці просторі ґрунт не захищено від інсоляції та випромінювання.

Мал. 12. Підбіл ма-
чущник (*Tussilago
farfara*)

Рослини, що тут раніше були, починають терпіти від дуже освітлення то від приморозків, і їх починає заступати інше світлолюбне зілля, і такі дерева, як береза та осика. Ці дерева дають багато летючого насіння і вільно потрапляють через це на вирубані місця бору. Тут вони швидко зростають відповідно до своєї вдачі, і згадане зілля їх не заглушує, як молоді сосонки. В міру зростання береза та осика зникаються верховіттям, утворюючи під таким суцільним укриттям вже інші життєві умови для зілля.

Експерсії до соснового бору або до березового лісу по весні дадуть мало нових рослин.

В бору сніг лежить довше і зілляста рослинність починає розвиватися порівняльно пізно. Тільки на узліссі біля бору або на піскових галявинках рано починають квітнути чепурні, здорові, простотійні бузково сині квітки сну. (*Anemone patens*, *Pulsatilla patens*) (мал. 13) і пониклі, темніші та дрібніші від сну квітки польового прострілу (*Anemone pratensis*). Обидві рослини, особливо остання, зустрічаються в нас не на самому піску, але ще й на степу, особливо по схилах.

Обидва роди по борах у нас ростут зчаста вкупі і дають багато гібридів—мішанців, що їх особливо рясно в Жихорському та Мереф'янському борах. На узліссі Щербаківського бору польового прострілу дуже багато, при чому забарвлення пелюсток у нього дуже мінливе. Бувають квітни забарвленні в середині не тільки бузково і синьо, але ще й рожеві, червонясті, жовтяві і навіть яскраво зелені.

По всіх усядах на піску на провесні рясно розвивається дрібнесенька весняна хрестоцвітна рослинка з дуже дріб-

Мал. 13. Сон (*Anemone patens*).

ним білим цвітом, кашка весняна (*Draba verna*). Її легко пізнати за глибоко двохдільними пелюстками. З нею поруч рясно росте всюди трава з колосками, що поперетворювались на короткі зелені гілочки. Било її при насаді цибулювато потовщене. Це тонконіг, метлиця бульб'яна (*Poa bulbosa vivipara*). На піску тепер же ми знайдемо й осоки. Крім уже згаданої ранньої осоки (*Carex Schreberi*) на піску багато невеличкої піскової осоки (*Carex colchica*). Вона варта уваги через те, що дуже добре закріплює голі сипкі піски. Її легко відразу впізнати, бо в неї біла розміщаються правильними рядами, просуваючись уперед, як завойовники, не роблячи жодного зайвого кроку і міцно стверджуючись на занятій позиції.

Біля сосон у середині квітня місцями рясно чепурної, тендітної бездухої піскової фіялки (*Viola arenaria*). Трохи пізніше уже в травні по вогких місцях бору, особливо рясно біля болот, розвивається собача фіялка (*Viola canina*) з бузковими квітками, білими при насаді віночку. Квітки в неї не пахнуть. Листки цієї фіялки по краях зубчасті, довгасто-ланцетуваті

або яйцюваті, при насаді глибоко яйцюваті¹⁾). На відміну від піскової фіялки у *Viola canina* вся рослина гола, а від високої фіялки (*Viola elatior*) її відрізняють коротші прилистки: прилистки у собачої фіялки коротші за половину хвостика, тим часом як у високої фіялки, вони однакові з хвостиками або навіть більші за них.

В травні на боровому піску масово починає квітнути лапка піскова (*Potentilla arenaria*). Тоді таки зустрічається вже з овочами звичайна на піску в нас вероніка весняна (*Veronica verna*) та польова (*Veronica campestris*).

Ці дві дрібні вероніки дуже подібні одна до одної, і тільки з овочами їх можна точно визначити. У весняної вероніки віночок трохи дрібніший за чашу, звичайно рожево блакитний, у неї шийка маточки не висовується з вирізки коробочки (*obori*), а в польовій вероніки віночок блакитний, такий завбільшки, як чаша, і шийка довша за вирізку.

В середині травня починають квітнути чепурні котячі лапки (*Antennaria dioica*) з родини кошичкоцвітних. Кошички в них на добре розвинених окремих ніжках зібрано рівнянкою. В де-яких примірників усі квітки в кошичках ниткуваті, маточкові, в інших трубчасті п'ятилатчасті, пилякові. Листочки у перших звичайно рожеві, у других — білі. Ці чепурні рослини зустрічається в борах, але не всі їхні екземпляри квітнуть.

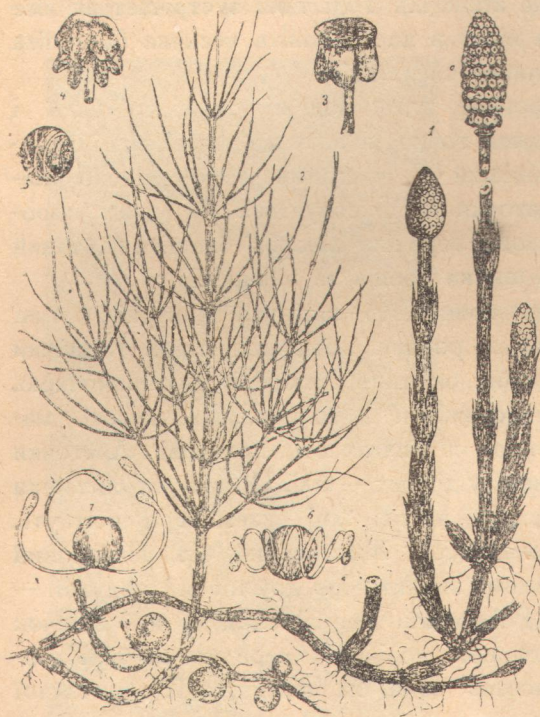
Зрідка в борах (наприклад Жихорський бір, невеличкий бір коло Борок) ми можемо винайти ще другий рід медунки — вузьколисту медунку (*Pulmonaria angustifolia*). В неї віночок блакитно-синій, а листя при корінні і середнє на білі довгасто ланцетувате. Зростає вона, на відміну від звичайної медунки, поодинокими розкиданими екземплярами.

На десяти числа травня по піскових місцях масово квітне зіновать (*Cytisus ruthenicus*), кущ з великими жовтими квітками (20 м.м.) та з потрійними листками, що належить до родини метеликуватих (*Papilionaceae*). Він полюбляє піски, хоч і зустрічається також по чорноземельних схилах (Вільхівський яр біля броварні „Українка“).

¹⁾ *Viola canina* зустрічається в нас у трьох відмінах (*varietas*). В борах та болотах ми знайдемо *var. lucorum* з тонкими високими білами та *var. ericetorum* з невеличким білом та з овально-серцюватими листками. Наприкінці є *var. montana*, що її вважається іноді за окремий рід, здоровіша за інші, росте по лісах, і її ми тільки зрідка знайдемо десь, напр. у Деркачах.

IV.

По відкритих піскових берегах річок вилазять на провесні м'яскі біла, з волотями малопомітних жовтявих або білявих кошичків, це підбіл (*Petasites tomentosus*), з родини кошичкоцвітних. Його рясно при березі р. Лопани біля села

Мал. 14. Польовий хвощ (*Equisetum arvense*)

Пізніш, коли квітки повсихають при насаді біла розвиваються великі, як лопухи, білоповстані, майже трикутні листки. Дуже рано між першими квітками з'являється родич підбілу мачушник (*Tussilago farfara*) (мал. 12) з поодинокими золотисто-жовтими кошичками. Його рясно буває по глинястих схилах ярів, але на нього ми натрапляємо і біля канав, при березі річки та по інших грузьких місцях. Мачушник помітніший, як на провесні, буває згодом, коли достигнуть у нього

овочі і розвинуться кульками, на зразок кульбаби. Листки в мачушника розгортаються вже, як повсихають квітки. Всюди по вогких місцях на піску, по глинястих кручах і навіть по ріллі з'являються на провесні характерні, тілесного кольору спорові біла польового хвощу (*Equisetum arvense*—мал. 14). Безплідні зелені біла з'являються значно пізніш, уже тоді, як спорові повсихають, висипавши спори.

По багнистих місцях біля струмків, а надто по вільшаниках при кінці квітня з'являються квітки у сележінника

(*Chrysosplenium alternifolium*— мал. 15). Це дрібненька, до 15 см. завбільшки, рослина з округло-ниркуватими зарубчастими листками. Вершкові листки його, щільно присунуто до дрібного цвіту, і вони майже такі саме жовті, як і квітки. Тому вся рослина стає значно помітніша для комах, що її охоче відвідують. Особливо мухи, що вже літають в лісі, охоче сідають на квітки, принажені їхнім блискучим соковитим виглядом. Сележиннику багато біля Куряжу.

По вогких луках, зчаста просто в воді рано починає квітнути, звичайно великими зарослинами болотяна калюжниця, або лапики (*Caltha palustris*—мал. 16). Всі луки здалека по весні здаються цілком жовті від її здорових квіток.

Мал. 15. Сележинник
(*Chrysosplenium*
alternifolium)

Мал. 17. Жовтець реп'яшок
(*Ceratocephalus orthoceras*)

Мал. 16. Калюжниця
(*Caltha palustris*)

Значно пізніш у травні по тих самих місцях рясно квітнуть два роди болотної жерухи (*Cardamine pratensis* і рідше *Car. amara*). Квітки в болотної жерухи білі, і належить вона до родини хрестоцвітних. По луках біля р. Уд рясно квітне красива лелійна рослина з брунясто-бузковими дзвониками квіток (квітки на 3—4 см. довжині), фритиларія велика (*Fritilaria Meleagris*). Інший рід фритиларії з дрібнішими квітками, з вищим, як в першого струнким билком, з черговими листками—фритиларія менша (*Fritilaria minor*, *F. meleagroides*) рясно росте по луках біля сл. Рогані, по р. Донцю в околицях міста Чугуїва та в околицях Змійова, та Коробових Хуторів.

Усюди по луках біля болот і річок з'являється в травні багато осок, різні жовтеці (*Ranunculus*) і швидко починають

розвиватися трави. По схилах, полях і біля шляхів на провесні з'являється багато зірочок низьких (*Gagea pusilla*), трохи пізніш починає квітнути дрібний жовтець—реп'яшок (*Ranunculus orthoceras*, *Ceratocephalus orthoceras*) (мал. 17). Рівночасно з ним у величезній кількості починає квітнути в полі проломник видовжений (*Androsace elongata*) з родини примулових. Його дуже дрібні білі квітки, що завбільшки дрібніші за чашу, зібрано парасолькою—окружком. Зрідка зустрічається в нас інший рід проломника (*Androsace septentrionalis*). Його легко відрізнити від першого через більший зріст і те, що в нього віночок довший за чашу. Цю рослину зустрічається на схилі біля броварні „Українка“ і біля сл. Рогозянки. На початку травня квітне всім добре відома кульбаба звичайна (*Taraxacum vulgare*)¹⁾. Почавши, окремі екземпляри її, квітнути в осени, в такому вигляді зимують, а як тільки потеплішає, продовжують свого розвитку. Так само роблять і деякі ще бур'янові рослини, як наприклад польова ярутка (*Thlaspi arvense*), що її дуже багато буває на полях та скрізь поширені гридики (*Capsella bursa pastoris*).

При кінці квітня на полях і толоках з'являються чорно-пурпурові квітки чернички або циганки (*Nonnea pulla*) з родини огірочникових, що всюди в нас є звичайна.

V.

Степової рослинності в околицях міста Харкова на рівному місці немає, бо через оранку вона зникла. Степова рослинність зберіглася в нас тільки на схилах ярів, по узліссях та муріжках гаїв.

Найцікавіша місцина біля Харкова, де ще залишились степові дільниці ніколи неораної цілини, то є схили біля броварні Українка, 8 верст на схід від міста, так звана степова дільниця Грищенка. Тут степові схили вкрито багатою рослинністю, і вони збереглися у самому господарстві біля заводу, а так само за економією по ярах серед полів (головним чином у Вільхівському ярі). Степова рослинність в самій економії зчаста утворює дерезняки—дрібні чагарники з дерези, *Saragana*

¹⁾ Треба зауважити, що крім звичайної кульбаби по весні на степових схилах зустрічається дуже подібну до неї іншу кульбабу (*Taraxacum aevigatum*). Вона відрізняється від звичайної прозорим окраєм листочків обгортки, стиглі нелупці овочі в неї жовто-пурпурові.

frutescens. В тому чагарнику росте багатько зіллястих рослин. Далі з кущів по схилах росте степова вишня (*Prunus fruticosa*, *P. chamecerasus*), в одній містині бобчук, дикий рід мигдалю (*Amygdalus nana*) і дуже багато зіновати (*Cytisus ruthenicus*). Перш за все починає квітнути ще в квітні дрібна, призема осока (*Carex humilis*). В неї біла коротші за листя, колоски в неї мало помітні, і маточки майже зовсім сховані в піхви вершкових листків. Зростає осока по відкритих частинах схилів, переважно по глинястому ґрунті, утворюючи характерні кільцюваті дерники.

Після неї починає квітнути весняний горицвіт (*Adonis vernalis*) (мал. 18) з дуже великими злотисто-жовтими квітками. Ця рослина дуже типова для лісостепової смуги і зустрічається тут у великій кількості. Тільки в одній місцині біля дерезняку на схилі в Вільхівському

Мал. 18. Весняний горицвіт (*Adonis vernalis*)

яру росте невеличка група іншого горицвіту — волзьського (*Adonis wolgensis*). Пелюстки в нього значно дрібніші, а частки листів ширші та коротші, як у весняного.

Після 20-го квітня масово всюди по схилах квітне простріл польовий (*Pulsatilla pratensis nigricans*). Здалека здається, що всі схили вкрито його сіро-бузковим цвітом. Тоді починають квітнути й дрібні синенькі квітки степового ярцвіту.

(*Hyacinthus leucophaeus*), що його всюди тут рясно. Квітнуть зірочки, спочатку зірочки низькі—*Gagea pusilla*, а потім зірочки червонясті (*Gagea erubescens*), що в них при овочах цвітять ніжки клякнуть¹⁾.

В травні по схилах квітне багато степової фіялки (*Viola ambigua*). Вона приємно пахне. Від інших її легко відрізнити через товсті листки, що в них два перші бічні нерви відходять безпосередньо від хвостика.

Трохи пізніш по схилах рясно квітнуть невеличкі жовті лапки (*Potentilla opaca* і *P. patula*), тоді квітне й зіновать.

В травні квітне по де-яких місцях на схилах дрібний степовий півник (*Iris pumila*). Його зустрічається то з жовтим, то з бузковим цвітом. Починають квітнути масово в дерезняках барвінки (*Vinca herbacea*). Біля чагарників багато буває білих горошків: спочатку *Lathyrus pannonicus*, а потім *L. pallescens*. Один від одного їх можна розрізнити тим, що в першого прилистки майже такі саме довгі, як і хвостики листків, а в другого вони значно довші від дуже коротких хвостиків. Після 10-го травня цвітуть полуниці (*Fragaria collina*). Трохи пізніше квітне галай-зілля (*Clematis integrifolia*) з великою бузковою чотирьохпелюстковою квіткою. Його подекуди по схилах багато. На початку літа починає квітнути й ковила (*Stipa pennata* Iohannis) і тоді всі схили вкрито барвистим килимом степової рослинності.

Така саме степова рослинність і по степових ярах біля Рогани (Сухий яр). Тут проте немає бобчука та осоки низької, що по всій Харківській окрузі відомі тільки на Грищенківському степу. Хороша степова рослинність зберіглася по степових схилах біля ст. Єзерської та Борок. Тут багато нашої першої весняної рослини просуреньок (*Bulbocodium ruthenicum*) (мал. 3). По Терновій балці де-не-де багато зірочок бульбових (*Gagea bulbifera*) і зустрічається навіть валер'яна бульбова (*Valeriana tuberosa*). По узліссях тут зустрічається ще фритиларія руська (*Fritillaria ruthenca*). Листки в цієї рослини вгорі перетворюються поволі на вуски, що ними вона чипляється за кущі та зілля.

Коли пройти від ст. Мерефа далі і перейти залізничий місток через річку Мжу, так тут на початку травня можна

¹⁾ Одного разу тут було знайдено ще зірочки бульбові (*Gagea bulbifera*) (мал. 82), що мають бульбочки в кутках билкових листків. Їх багато по ярах коло Борок та в околицях ст. Рогані.

знайти гарну лілійову рослину мишачий гіяцінт (*Muscari racemosum*) з густим коротким грозном темно-блакитних білозубчастих квіток. Його багато по схилах і біля залізниці. По-за тим мишачий гіяцінт росте зрідка ще на північ від міста біля Черкаської Лозової. Біля самого міста є цікавий степовий схил на Журавлівці за цегельнею, що по Пушкінській соші. На цьому схилі, що порізаний канавами, зустрічається найперша наша весняна рослина—просуреньки. (Мал. 3). Чепурні рожеві квітки їхні висовуються просто з ґрунту¹⁾.

Трохи пізніше масово квітне на цьому схилі жовта лапка (*Potentilla opaca*) і трава з запашиим листям чаполоч (*Hierochloa odorata*). Є тут і степова фіялка.

По степових схилах біля „Нового Харкову“ так само залишилась степова рослинність. На початку весни тут немає нічого цікавого, а в травні масово квітне чепурний бузковий коров'як (*Verbascum phoeniceum*) і ще де-які рослини. Поодинокі степові рослини зустрічаються взагалі в нас по всіх схилах. Так наприклад на схилі яру, що за міським парком росте степова фіялка. Є степові рослини и по галявинах у Сокольниках.

VI.

Світ комах, що прокинулися після довгої зимової сплячки, незрівняно багатший від рослинного світу що до різноманітності своїх родів, хоча він і не такий помітний.

З поміж комах найпомітніші будуть, звичайно, метелики, через своє строкате, яскраве забарвлення і свій розмір, хоча кількість їхніх родів тимчасом не дуже велика.

Метелики, що з'являються на-провесні, здебільшого зимують в задубілому стані, переховуючись десь у затишному місці — під корою дерева, під камінням, як що там є щілини, де можна сховатися, по льохах, по хлівах та по інших місцях.

Аж ось на початку березня починає пригрівати сонце, сніг тоне, трапляються вже порівняльно теплі дні. Тоді й метелики почасті покидають свій зимовий притулок і починають літати.

¹⁾ Ця рослина давно тут відома Харківським ботаникам. Тут на ній спостерегають, коли з'являється перша квітка по весні. В 1925 році перший примірник зацвів 15 березня.

Взагалі на початку весни метелики стають непокійні. Так, наприклад, 17-го березня 1924 року, коли скріз ще лежав глибокий сніг і було холодно, ми спостережали канчатця рябого (*Vanessa polychloros*) що вилетів з щілини, де він перебував узимку, коли сонце дуже пригріло це місце; але метелик відразу ж задубів і впав на сніг.

Однак молода весна непостійна; знову повертається холоднеча і знову метеликам доводиться ховатись. Але при кінці березня можна сказати, що сезон весняних метеликів уже почався.

Найраніші з тих метеликів, що їх можна бачити тоді, коли ще не зовсім зник сніг і тільки починають з'являтися проліски, це метелики-веснянки — звичайний брепос (*Brephos parthenias*) та рідкий у нас брепос визначний (*Brephos notum*).

Ці два дуже подібні один до одного метелики належать до нічниць (совок), проте вони літають в день приблизно о півдні, коли найбільше пригріває сонце. Брепоси — це невеличкі метелики, на чорнуватих задніх крильцях у них є жовтогаряча або жовта перев'язка й такого самого коліру позовжня пляма над переднім краєм. Звичайний брепос дуже близький до брепоса визначного. Він має передні крильця з малопомітним малюнком, а в брепоса визначного передні крильця темніші з виразною кривою перев'язкою. Гусінь у брепоса визначного живе на осиці, вербі та тополі, а в звичайного брепоса — на березі. Метелики, що вийшли з заклепів, тримаються (принаймні спочатку) тієї рослини, де жили їхні гусені. Тому по березових галях ми частіше бачимо звичайного брепоса, а на тополях — визначного. Гаїв, де поряд з іншими деревами росте береза або й сама береза, багато за Основою в напрямі до Нової Баварії. В горішній же частині Харкова в листяному, дубовому лісі берези ми не знайдемо. Однак її багато є в міському парку, і тут на початку квітня можна завжди побачити звичайного брепоса. Цей метелик літає тут дуже швидко, високо по-над березами, ялинами, смереками, несподівано відразу спускаючись до низу, а потім так само швидко підносячись угору. На землю в цей час метелик сідає рідко, звичайно він сідає на кору або високо на віти берези. Тут він зі складеними крильцями здалеку стає непомітний. Перших метеликів (часом їх з'являється досить багато близько 20 березня, а поодинокі то й раніше) холод та вітер виганяють на брук чи на стежку біля парку, де на відкритому місці сонце дуже

тріє і повітря тепліше; тут метелики літають зовсім низько. Але досить, щоби трохи покращала погода, як метелик стає жвавий і злітає до верховіття.

При кінці березня, коли вже розквітли перші проліски, з'являється багато червоних великих метеликів з рідні канчатців (*Vanessa*). Вони відзначаються тим, що краї їхніх крилець завжди більш або менш защерблені. Перш за все впадає на очі канчатець рябий (*Vanessa polychloros*). Він починає літати, коли ще є сніг, і ґрунт у гаю вогкий. Цей великий метелик має руді крильця, при чому передні вкрито чорними цятками, а на задніх — над переднім краєм є одна чорна цятка; перед крайкою крилець є низка блакитних цяточок, що за своєю формою підібні до місяця. Канчатець літає звичайно біля парканів, з сонячного боку, крім того, зчаста ці метелики сідають на корі дерев по тих пошкоджених місцях, де з кори виходить сік, що його вони висмоктують. Сівши, на паркан і склавши свої крильця, метелик здалеку стає зовсім непомітний через чорне забарвлення спіднього боку своїх крилець.

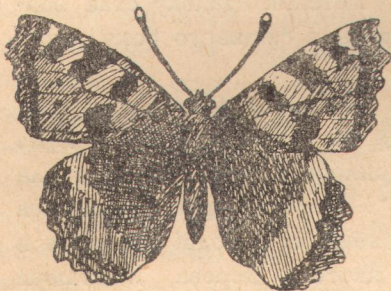
Через де-кілька днів по цих метеликах з'являється канчатець „С“ біле (*Vanessa C-allum*). Він дістав таку назву через те, що на спідньому боці задніх крилець, у нього є яскрава біла пляма, дуже подібна до літери „С“. Метелик цей тримається тих саме місць, де й канчатець рябий. В холодні вечорі та в негоду він ховається до дупла якогось дерева, вилітаючи звідти, як покращає погода. Отже, з дупла є ніби „гніздо“ для цього метелика. В негоду там можна знати з десятків або й більше канчатців „С“ біле.

На час повного розквіту пролісок з'являється у великій кількості наш звичайний канчатець кропивний (*Vanessa urticae*) (мал. 19). Він подібний до канчатця рябого, але менший від нього й має яскравіше червоне забарвлення; чорних цяток на передніх крильцях у нього менше, і вони дрібніші; основа задніх крилець зовсім чорна (коли цей метелик сидить на паркані, його так само непомітно, як і канчатця рябого). Канчатця кропивного знаходимо найбільше по галявинах, по місцях, що добре освітлені сонцем, та біля квіток, яких до цього часу є вже досить.

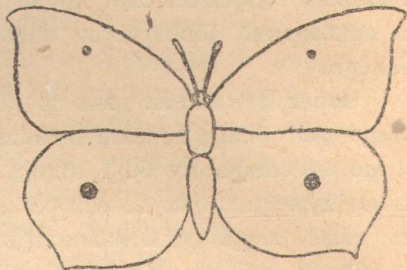
Разом із канчатцем кропивним з'являється канчатець павчик (*Vanessa io*); таку назву він дістав через чорненькі цяточки на крильцях, що своїм виглядом нагадують плями

павичевого пір'я. Канчатець павчик охоче тримається різних шляхів, галявин, але найулюбленіше його місце — то брудні биті шляхи, що по них багато їздять. Тут, знесилений після довгого літання, метелик сідає відпочивати. При цьому крильця його знизу зовсім чорні, а тому його не можна відрізнити від багнюки.

Тепер з'являється вже й канчатець жалобець (*Vanessa antiopa*) найбільший метелик із рідні канчатців (*Vanessa*); його крильця, темно-кавового кольору, мають широкий жовтяно-білий край; перед ним іде низка синіх цяток. Під час екскурсій цього метелика рідко доводиться здибати, як-що не розшукувати його по відповідних місцях — у найгустіших кутках листяного лісу, напр., у Покатилівці, або на деревах по садах. Де-коли поодиноких метеликів цього роду можна побачити в міському парку.

Мал. 19. Канчатець кропивний (*Vanessa urticae*)

Мал. 20. Цитринка (*Gonopteryx rhamni*)

Всі оці метелики з'являються одночасно з пробудженням дерев після зимового сну, коли дерево оживає і в ньому починається інтенсивний рух соку. Сік легко виходить з дерева через щілини і взагалі через пошкоджені місця. Надто виразно помічається цей „плач рослини“ в берези; тому біля неї рано починається життя і тут скупчується багато перших метеликів. По місцях, де виділяється солодкий сік, збираються звичайно у великій кількості метелики й мухи. З метеликів тут надто багато буває *Vanessa C-album*, канчатця кропивного, канчатця рябого; часом сюди прилітають канчатець жалобець і в невеликій кількості канчатець - черлян (*Vanessa atalanta*, *Pyrameis atalanta*). Черляна протягом року здибаємо в двох поколіннях: на провесні та з другої половини літа, в-осени. Метеликів першого покоління знаходимо в значно меншій кількості, як другого Черляна

визначається яскравою цегляно-червоною смугою, що проходить через передні крильця, і такого самого кольору окраєм крилець. Спустивши сосальця всі ці метелики поволі повзають по стовбурі та вітах берези. Коли стиха підійти до дерева, то вільно можна взяти метелика в руки. Як-що ж випадково доторкнутись до метелика, і він це почує й злетить, то можна бути певним, що метелик знову повернеться на це саме місце. На якомусь віддаленні від тих місць, де на соку повзають денні метелики, в день спокійно сидить з складеними крильцями, що формою подібні до довгого даху, чехрик волохатий (*Biston hirtarius*). Тіло чехрика руде і густо вкрите волосинками. На передніх крилах у нього є три чорні (в самиці вони менш помітні) поперечні смужки й білувата смужка над окраєм. На стовбурах дерев іноді й на березі, можна знайти іншого невеликого метелика — п'яденицю (*Phigalia pedaria*). Через сірий або трохи рудий колір крилець цього метелика не можна відрізнити від кори дерева, а тому його вільно можна й не помітити. У самця передні крильця мають ясний рудуватий або сірий колір з трьома невиразними поперечними лініями. Задні крильця ясніші, з більш виразною поперечною рисою по середині. Безкрила самиця буває червонясто-сірого кольору, а її довгі ноги мають жовті кільця.

На березі на-провесні можна знайти, хоча й дуже рідко, велику прядку різнобарвну (*Endromis versicolor*). Самці цього метелика вдень до 11 годин швидко літають, вишукуючи самиць, що сидять на вітах берези. Передні крильця метелика рудяві з білими плямами, в самиці — ясніші; задні крильця в самця — іржаво-жовтого кольору, а в самиці, що багато більша й грубіша за нього, вони трохи ясніші від передніх. Посередині крилець є маленькі клинуваті гачки. Поміж нічниць на провесні виводяться невеликі нічниці з рідні ціпнів (*Taeniosampa gothica, gracilis*). Це невеличкі нічниці з трикутними, заокругленими над зовнішнім кутом передніми крильцями, з великими кільцюватими та ниркуватими плямами на крильцях. Ці метелики зчаста зустрічається в місті, на огорожах.

Зовсім не всюди (с. Рогань, Борки) на провесні літає невеличка пухната прядка (*Eriogaster lanestris*). У неї передні крильця червоно-бурі, по середині та при основі там є білі плями, перед зовнішнім краєм біла поперечна смуга. Яйця метелик приліплює спіралювато до гілочки, густо вкриваючи їх сірим пушком.

По соснових борах дуже рано з'являється соснова нічниця (*Panolis griseovariegata*) невеличкий метелик з сіробурими або рудочервоними передніми крильцями. Його чимало в борах за Мерефою.

Серед найперших метеликів з'являється також цитринка (*Rhodocera rhamni*, *Gonopteryx rhamni* — мал. 20) На-провесні вона відразу звертає на себе увагу, коли ще немає квіток, що на них вона буває непомітна. Тепер цитринку найчастіше знаходять у лісі, де вона літає серед стовбурів дерев. Вона швидко втрачає свій яскравий колір, і крильця її „обдираються“. Самець цього метелика цитриново-жовтий, а самиця — блідо-жовта, майже біла; і в самця і в самиці на кожному крильці посередині є червона цятка. На початку квітня вже прокидається гусень. Найраніше прокидається неспокійна рудо-сіра, а часом майже чорна, вкрита довгими волосинками, гусень невеликої прядки (*Spilosoma fuliginosa*). Її можна побачити [на парканах серед міста часом навіть дуже рано — в лютому, як що буває відлига. Якось нетерпляче чекає він весни, вважаючи за початок весни теплу годину, і з новим холодом йому доводиться знову засипати. Проте здебільшого гусень прокидається значно пізніш, коли вже з'являються перші квітки і зазеленіють рослини.

Рано прокидаються від сплячки спритні великі гусені волоха з довгими волосинками на бородавках. По піскуватих місцевостях знаходимо чорну гусень вкриту сіряво-чорними, з боків іржаво-жовтими волосинками; це волох чорноплямистий (*Arctia hebe*). Його зчаста можна побачити в околицях ст. Езерської та біля Борок. Скрізь, а надто біля узлісся з'являється волох синьоплямий (*Arctia caja*). Ця чорна гусень має білі бородавки і дуже довгі волосинки з боків перших трьох кілець, волосся іржаво-чорне. Не так часто зустрічається волох жовтокрилого (*Arctia villica*): знайти його можна по тих самих місцях. Цю чорну гусень вкрито світло-рудими волосинками, голова в неї рудо-червона. У каліторфи (*Callimorpha dominula*) гусень синьо-чорна з жовтими біло-пунктованими позовжними смужками ясно-блакитними бородавками. Знаходимо її на різному зіллі та кущах (напр., на кропиві, на малині) що їхнє листя об'їдає ця гусень. У квітні, коли дерева ще стоять голі, по багатьох місцях, у листяному лісі, напр., у Сокольниках, звертає на себе увагу дрібна гусень плямника агрусового (*Abraxas grossulariata*). Вона любить вилазити на

відкриті місця — отже, їй немає потреби ховатися, бо птахи її не займають через те, що ця гусень гідка на смак і навіть отруйна. Вона білого коліру з чорними плямами на спині і з червоно-жовтою, чорно-плямистою бічною смугою. В борю рано прокидається гусень прядки соснової (*Dendromis pini*, *Lasiocampa pini*), що виходить з моху, куди вона сховалася зимувати ще з осені. Тепер вона злазить на сосни й береться об'їдати шпильки. На початку квітня прокидається багато нічних метеликів. З них перш за все звертає увагу своєю великою кількістю п'ядун блідий (*Hybernia leucophaearia*). Трапляється знаходити також роди, що перезимували (переважно самиці нічниць й п'ядениці, що спізналися покласти свої яйця), зрештою можна побачити сколоптерикса—*Scoliopteryx libatrix*, що полюбляє в-осені залазити на зиму в льохи. Це середніх розмірів метелик, зовнішній край його крилець вищерблений і дуже виступає посередині. У нього передні крильця червонясто-сірі. Від основи до середини їх укрито червоним пилком, з яскраво-білою, трохи вигнутою поперечною рисою. О другій половині квітня, вже з'являються білі денні метелики, білани (*Pieridae*). У них вершок передніх крилець чорний, часом з білими плямами; задні крильця вкрито знизу жовтявими або зеленим пилком. Сюди таки належать метелики, близькі до капустяного білану а також і капустяний білан. Раніше з'являється білан ріповий та бруньковий (*Pieris rapae* та *P. napi*), потім весняна форма білана *Pieris daphnoides* (var. *belidice*) і нарешті сам білан капустяний (*Pieris brassicae*). Тепер уже літає білотюк помлик (*Leucophasia si lapis*); маленький тендітний біленький метелик; у самця крайці передніх крилець чорняві. Це саме той метелик, що їх пізніше вже влітку можна бачити у величезній кількості на гної та вохких місцях біля шляхів. При кінці квітня з'являється ще махаон (*Papilio machaon*), великий жовтий з хвостиком на задніх крильцях, усім відомий метелик. Він звичайно, обравши собі якийсь район, залюбки кружляє в ньому навколо одного обраного місця, швидко відлітає й знову прилітає на те саме місце. Тому, коли трапилося спостерігти таке з'явище, не треба бігати за метеликом (бо тоді він уже не повернеться), а терпляче чекати на нього біля того місця, де він сідає, і тоді вже ловити його ворочком.

В травні по відкритих місцях і на полях літають метелики з роду жовтянок. З них у нас звичайні — *Colias hyale* та

C. edusa, а на степовій ділянці Грищенка зустрічається зрідка *C. erate* та *C. chrysothome*. Все це — жовті метелики з чорнуватим краєм, що часом буває перерізаний жовтими жилками, а іноді має жовті цятки; на передніх крильцях посередині є жовта пляма. По лісах літає канчатець мережник (*Vanessa levana*, *Arachnia levana*), — маленький метелик з червоними крильцями, що вкриті чорними плямами й білими цяточками. Метелик цікавий тим, що гусень, яка розвивається з його яченок дає того таки року метелика вже з іншим забарвленням, який навіть і назву має іншу, остільки він неподібний до весняної форми (*Vanessa prorsa*, *Arachnia prorsa*). З яченок відкладених цим метеликом, на весні наступного року з'явиться знову канчатець мережник (*Vanessa levana*). При конці квітня по лісах у великій кількості починає з'являтися красоцвіт зоряний (*Anthocharis cardaminis*). У цього метелика обидва поли дуже помітно відрізняються один від одного що до забарвлення: передні крильця в самця — жовтогорячі, в самиці цього немає; в неї чорна пляма на передньому краї передніх крилець значно більше, як у самця. Спідній бік крилець в обох полів вкрито зеленими й білими плямами. У лісі по захищених од сонця місцях і в садках тепер літає багато метеликів сатирів — (*Pararge egerides*) із фіялково-рудими крильцями та з блідо-жовтими плямками, а також перші *Cyaniris argiolus*; це маленькі метелики з крильцями, що на споді синяво білі. Тепер коли трави є вже досить багато, в лісі на різних рослинах можна знайти велику гусень прядки (*Lasiocampa potatoria*); вона темно-руда з жовтими смугами на тілі, а на другому й передостанньому кільцях у неї є чорні жмуточки волосинок. Вирощуючи цю гусень, її треба через де-який час збризкувати водою, бо вона голюбляє вогкість. Цього ж таки часу в лісі скрізь зустрічається дорослі гусені малинової прядки (підбога) (*Bombyx rubi*); її вкрито досить довгими волосинками; замолоду вона буває чорна з червонясто-жовтими кільцями, пізніш руда, з боків чорна, з чорно-синіми зарубками.

О другій половині травня з'являється багато нових метеликів та гусені. По дубових лісах починає літати великий павич тау (*Agria tau*), подібний по павички букової (*Saturnia*). В нього на всіх крильцях посередині є синьо-чорні плями, де знову таки є дрібненькі трьох-кінцеві білі плямки, що нагадують голівку цвяха або гредьку літеру Т. Самець його їржаво червоний і літає в день тим часом, як самиця спокійно

сидять на стовбурах дерев. Павича ми зчаста знаходимо в "Липовий Році", Покатилівці, в Сокольниках його бачимо не дуже часто. На парканах плотах вдень сидить невелика зубниця вільшівка (*Lophopteryx camelina*). В неї, як і взагалі в усієї рідні, крильця мають вищерблене облямлення і великий вкритий лусочками зубець біля внутрішнього рогу. Передні крильця в цього метелика іржаво-руді з домішкою червоно-жовтого коліру; задні крильця сіро-жовті; біля заднього рогу на кожному з них є чорно-синя пляма. Метеликів-зубниць (*Lophopteryx cuscilla*) бачимо ми не дуже часто, напр. у Сокольниках та в гайку біля с. Новий Харків.

Тепер зчаста ми зустрінемо гарпію (*Harpyia bifida*) з порядком, невеличких метеликів з сірими передніми крильцями та вкритим волосинками тілом. Велика гарпія—*Harpyia vinula* з біло-сірими крильцями з'являється трохи пізніше.

Хутко після того з'являються у великій кількості підсрібники (р. *Argynnis*)¹⁾ та рябник (*Melithea*), гарні, червоні денні метелики—і всі гаї, степи й поля виповнює безліч різних метеликів.

VII.

Багато більше різноманітності спостерегаємо ми серед жуків, хоча вони й не так упадають на очі, як метелики.

Ще коли не весь сніг потанув з'являються, невеличкі чорні жучки—пісковики (*Opathrum sabulosum*). Цей жук рідко буває чистий, а майже завжди він закаляний брудом або глиною. На полях дуже рано з'являється блискучий чорний жучок, *Pedinus femoralis*. Він зчаста зустрічається у великій кількості й буває шкідливим у бджільництві.

По відкритих і малотравистих місцях по весні зустрічаються, іноді дуже рясно невеличкі жучки—в'ютки. Вони бувають зелені або мідяно-бурі з білими цятками та вигнутими плямами і смужками по надкрильцях.

Впіймана в'ютка міцно й приємно пахне трояндовою олією. У нас звичайні в'ютки: *Cicindella campestris*, *C. soluta* і *C. hybrida*, але дуже рідка *C. sylvatica*.

¹⁾ З рідні підсрібників раніш від усіх починає літати *Argynnis lathonia* а трохи пізніш *Arg. dia* та *A. euphrosyne*. Перша здебільша літає по полях, а дві інші в галях.

В'ютки польової (*C. campestris*) дуже рясно буває по ярах і полях біля броварні „Українка“ на схід від міста. Дуже багато в'юток (особливо *C. hybrida*) на піску біля Жихорськогобору недалеко від ст. Основи.

Під опалим листям та під корою старих пнів можна знайти близького родича в'юток здорового щипака (*Carabus cancellatus* і *C. glabratus*). З них перший мосяжового коліру, а другий чорний. Третій рід *C. ciathratus* зустрічається значно рідше, він живе біля води під листям торічного очерету (зчаста в окол. с. Мерефи). Забарвлення в нього мосянжове, але темніше з зеленим блиском угорі, на споді він чорний. По надкрильцях у щипаків є ряд підвищених смужок — реберець, а між тими смужками проходять ряди ямок. Щипаки надзвичайно моторні й прудконогі, як що їх схопити, вони виприскують темно-буру рідину, дуже смердючу.

Під камінням, корою, під опалим листям переховується ще ціла громада надзвичайно прудких невеличких жучків чорних чи металево-зелених, синіх і мосянжових, рідше рябих від різних плям на ясному тлі. Це все представники родини щипакових, і їх особливо зручно ловити саме тепер по їхніх затишних закутках.

На полях, степах, а іноді й по узліссях зустрічається невеличкий довгасто-еліптичний жук з довгими вусками. Цей жук суто чорний, по спинці його надкрильців ідуть неглибокі борозни або валики. Коли жука цього схопити, він скрипить. Це дячок чорний (*Dorcadion atra* або *D. carinata*). У дячка шовкового (*D. holosericeum*) всюди в нас звичайного вздовж спинки проходять білі смужки, утворюючи малюнок, що з ним жучок надзвичайно подібний до соячникової насінини. У хрестуватого дячка (*D. equestre*) білі смужки вздовж спинки мають вигляд хреста. Цей жучок найпоширеніший з наших дячків. Його багато за ст. Мерефою, біля Борок та по інших місцях.

Дячок є представником родини скрипунів — *Cerambycidae*.

По квітках різних весняних рослин сидять, щільно втискуючись у середину квітки, невеличкі жучки — оленки (*Triptonota hirta*). Ці жучки вважається за шкідників; особливо небезпечні вони для овочевих садків. На провесні по стовбурах повзає довгоносик, *Phytoibus*. На бруньках сидять довгоносики з рідні кліюків (*Rhynchites*). По соснових борах масою літає смолюх (*Pissodes notatus*), брунастий з білявими плямами.

Зустрічається там таки великий сосновий короїд (*Tomicus sexdentatus*) бурого коліру. З нього великий шкідник соснових борів.

На провесні по соснових борах з'являється вусач — *Asanthocinus aedulis* — бурий з величезними вусами. В самців вуси в 5 разів довші за все тіло. Тут по корі бігають і строкаті жучки, *Clerus formicarius*. Вони корисні тварини, бо знищують шкідливих короїдів. По тих місцях, де пасеться худоба, скрізь лежать купи гною, і тут найбільше може знайти для себе потрібного збирач жуків. Ось купа коров'ячого гною. Вона ще свіжа, але вже вкрита з поверхні тонкою коркою, де можна побачати безліч дрібнесеньких дірочок. Досить скинути, зсунути цю кору, і перед очима виникне якась жива каша з безлічи дрібних жуків. Найбільше тут рийок (ріжні *Aphodius*'и) Ці дрібні жучки, з циліндричним тулубцем чорно або брудно-буро забарвлені (*Aphodius inguinatus*, *A. merdarius*, *A. sulcatus*, *A. fossor*).

Між ними рябіють рийки з червоними надкрильцями (*A. fimaetarius*) або присадкуваті, плескаті та широкі гноеїдки (*Onthophagus vacca*, *O. nuchicornis*, *O. fracticornis*).

В оцій живій, ворущливій масі перемотнуться іноді великі жуки — мазяри, що згори чорносині або темно зелені, а з споду аметистові з чудовим блиском. Їх два роди — маляр звичайний (*Geotrupes stercocarius*) і дуже подібний до нього маляр мінливий (*G. mutator*) дрібніший, на черевці іноді золотисто-зелений. Обидва відрізняються один від одного головним чином кількістю борозенок по надкрильцях: у маляра звичайного тих борозенок 14, а у мінливого 18.

Інші два роди малярів: лісовий (*Geotrupes sylvaticus*) та весняний (*G. vernalis*) відрізняються від двох попередніх своїм коротшим, майже кулястим тілом та надкрильцями рівними чи тільки трохи борознистими. Маляр лісовий блискуче чорний на спинці, іноді ще зеленясто виблискує, на черевці чорно-синій. Грудний щит у нього виразно обрямлено. В околицях міста цей жук є звичайний. Маляр весняний блискуче-синій, іноді чорно-синій, грудний щит позаду біля закруглених задніх кутів подекуди без краю. Він трохи більший за попереднього. По околицях міста та й по всій Харківщині його зустрічається дуже рідко.

По-за цими шляхетними мешканцями гною тут мерехтять, що зовсім чорні, або з червоними плямами по надкрильцях

плескати, присадкуваті жучки — гнилюки (Hister), потім жвав, і дрібні, з тонким, довгим та вузьким тілом хижі стафіліни, що в них надто короткі надкрильця зовсім не вкривають черевця, дрібні бігуни (родина Carabidae), різні стоноги, мушина черва та інше.

Всередині населення, стурбоване в своєму притулку, поспішає, якщо мога швидче поховатися хто куди. Швидко розлазяться або розлітаються по всіх напрямках дрібні рийки, афодії, гноїдки, або поспішають закопатися глибше в гноеву купу. Здорові мазяри ховаються до своїх глибоких нір, тут таки, під гноем, стафіліни ховаються десь у траві чи по щілинах у ґрунті, і через де-кілька хвилин купа спорожніла. Та перепустивши де-кільки хвилин, стурбовані жуки повертаються на свої місця, кожний до своєї справи. Цієї ранньої весняної доби більшість жуків займається, головним чином, тим, що їсть.

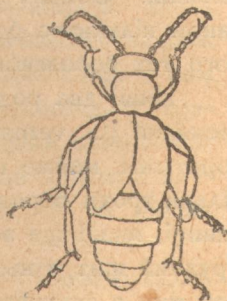

Мал. 21. Кравчик (Lethrus apterus)

Мазяр наносить собі до нори велечезні запаси гною, виготовляючи з нього розкішні „ковбаси“, що їх потім не поспішаючи їсть собі на самоті.

Гноєїдки та афодії жеруть поживу свою на місці. Невдовзі велика купа гною зникає через цих асенізаторів, цих сторожів громадського здоров'я, як їх зве Фабр у своїх „Ентомологічних споминах“. Славетний Фабр присвячує гноевим жукам численні сторінки своїх надзвичайно цікавих спостережень інстинкту і вдачі в комах і зчаста захоплюється своїми гнилюками.

В зеленій траві, по лісових галявинах, по схилах повзають жуки, трохи подібні до великих мазярів, чорні, з великою головою та міцними щелепами. Це кравці, кравчики (Lethrus apterus) (мал. 21). Багато-які з них, посуваючись задом, несуть у своїх щелепах відрізані листочки різного зілля, втягаючи їх до глибоких нірок, що викопано їх укупі батьком та матір'ю для майбутнього нащадку. Кожна нірка починається з великої комори 4—5 вершків довгої, що від неї проведено довгий хідник, вершків 10 довгий і відповідно до жукового тіла широкий. Від цього хідника йдуть бічні

Мал. 22. Маївка (Meloe). Самиця

комори, їх 6—11. До кожної комори самиця кладе 1 яєчко, а потім наносить туди вкупі з батьком поживи, тоб-то зілля, що попереду зібгане грудкою та підкислене. Робачки мають, таким чином, запасу завжди свіжої поживи до повного розвитку.

Зчаста зустрічається тут ще маївки, що повзають поволі (*Meloe* — мал. 22). Це чималі жуки чорні або темно-сині з короткими надкрильцями, що не вкривають гладкого м'якого черевця. Як що маївку схопити, вона випускає з ніжкових сугавів жовту рідину, що вміщує в собі таку саме матерію, як і „шпанські мушки“ — контаридин. Він викликає на людському тілі болячки. У нас живе де-кілька родів маївок. По лісах є *Meloe violacea*, *M. variegata*; на степових схилах і в степу — *M. proscarabeus* та рідкі роди: *M. brevicollis* і *hungarus*. Разом з маївками з'являються по степових схилах здорові чорні жуки смерди (*Blaps similis*, *confusa*, *mucronata*) і ширший та опуклий *Spaltor spinimanus*. Цієї пори під камінням та по купах сухого зілля трапляються степові бігуни — здорові та чорні *Carabus scabriusculus* і колуч — *Zabrus blaptoides*. Усі ці жуки є звичайними по степових схилах біля Борок.

Під трупом птиці, ссавця або якоїсь вбитої ящірки можна знайти так само багато різноманітних жуків, що з них особливо впадають на очі погрібники, з надкрильцями, оздобленими чорними та червоними перев'язками: *Necrophorus vespilio*, *N. vespilloides*, *N. vectigator*, *N. investigator*. Зовсім чорні без яскравого малюнка погрібники: дуже здоровий (21—35 м.м.) *N. germanicus* та трохи дрібніший од нього *N. humator*. Подібний до погребників, але з плескатішим, як у них тулубцем — *Necrodes littoralis* з такими самими короткими надкрильцями. Далі йдуть чорні, плескаті з надкрильцями, що вкривають усе черевце, сільфи або мертвавиці — *Silpha atrata*, *S. rugosa*, *S. scutellata*, *S. opaca* та роби стафілін шкіроїдів (*Dermestes*) та різна мухова черва.

З інших комах можна винайти різних мух, бджіл, здорових, подібних до бджіл, джмелів. Між них побачимо джмеля земляного (*Bombus terrestris* — мал. 23) чорного з жовтою смужкою на переду тулубця та перевязкою впоперек черевця, кінчик черевця в нього білий. Джміль кам'яний (*B. lapidarius*) з яскраво рудим кінцем черевця та жовтою передньою частиною спинки на чорному тілі.

Разом з джмільями літають різні оси; найздоровіша з них оса — шершень, що робить свої великі гнізда з прожуваної

кори десь у дуплі. Дрібніші оси лаштують собі гнізда з таког самого матеріалу, але вже просто на ґрунті чи на гілках дерев та кущів, або на мурах, завішуючи їх отворами для льоту вниз.

В повітрі над квітками висять нерухомою цяточкою, швидко обертаючи крильцями, волохаті, жовті з чорним мухи — бжунівки — *Bombylius*. У них довге ссальце таке завбільшки, як усе тіло.

Мал. 23. Джміль земляний (*Bombus terrestris*).

Протримавшись на одному місці, вони надзвичайно швидко перелітають до другого місця, щоби знов носитись нерухомо над зелениною та яскравим забарвленням квіток.

Дуже жваві тепер комашки. Червоні комашки в величезних купах, чорні — в нірках у ґрунті або під камінням та корою дерев, жовті комашки під корою або моховим укриттям ґрунту і стовбурів — усі поспішають працювати і виносять на соняшне тепло свої робачки та осклети.

Там, де сонце пригріває стовбури дерев, особливо при їхній основі, по огорожах, на стежках уже з першими весняними днями рясно з'являється москалик безкрилий (*Pyrrhocoris apterus*) (мал. 24).

Він починає лазити иноді значно раніше, навіть у січні, коли тепла погода.

VIII.

Надзвичайно багато цікавих тварин по весні бачимо у воді. За цього часу по болотах, стоках річок, по великих калюжах, що їх утворює снігова вода, кипить життя. Для того, щоб ознайомитися с життями мешканців води, треба їхати трамваем за Новоселівку до ст. „Нова - Баварія“ або на т. зв. макартети — невеличкі водозбори вздовж залізниці, що йде на Покатилівку, за Основою. Добрі водозбори збереглися і в окол. ст. Основи по дорозі до ст. Жихору.

Мал. 24. Москалик безкрилий (*Pyrrhocoris apterus*)

На болоті тепер квітне багато калюжниці (*Caltha palustris*) з великими яскраво-жовтими квітками. Верби по вохких місцях вкриваються волохатими пуп'янками. Чути многоголосий хор жаб, що з них багато, які вже винерестилися.

У нас по болотах знаходимо таких представників безхвостих амфібій.

Жаба їдома (*Rana esculenta*) з гладкою шкірою та зеленим (з чорними або чорнорудими плямами) горішнім боком тіла; самці (з болонкуватими резонаторами*) з боків голови, ззаду кутків рота. В озерової відміни цієї жаби (*var. ridibunda*) шкіра шкарубка.

Жаба трав'яна (*Rana temporaria*): згори сіра або руда з темно-рудими або чорними плямами; на краю темна довгаста пляма, під оком світла смуга до кінця скрайньої плями. Самці в неї мають внутрішні голосові мішки.

Жаба гостроморда (*Rana arvalis*) дуже подібна до трав'яної, відрізняючись від неї, головним чином, гострішою мордою. Що до вигляду, вона має ще одну характерну ознаку: на боках її черева немає плям. Самці мають два внутрішні резонатори. Цю жабу знаходимо й далеко від болот — у лісах, чагарниках, по мокрих луках. У трав'яної жаби, як і в гостромордої, шкіра самця за час розмноження зчаста набуває блакитного і навіть ще яскравішого відтінку.

Жаба зелена (*Bufo viridis*). Вона має на верхньому боці тіла розкидані бородавки; за очима, на задньому боці голови містяться в неї поздовжні горбинки „паротиди“, звичайно довгі і подібні до бруньок.

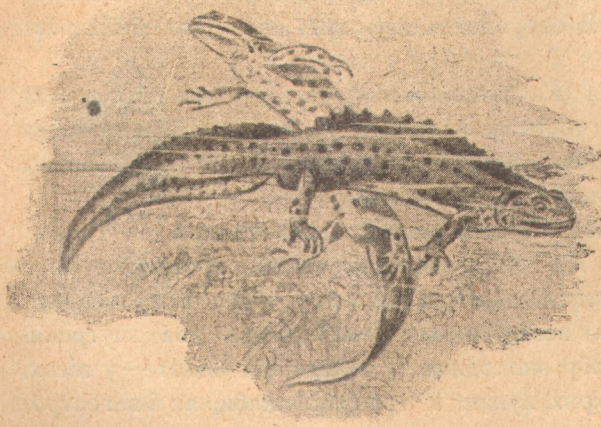
Згори тіло в жаби зелене з темно-зеленими плямами. Черево брудно-біле з чорними плямами або й без них. Самці мають горловий захований у середині резонатор, що на вигляд подібний до торби.

Дуже часто доводиться натрапляти на жабу сіру (*Bufo vulgaris*). На горішньому боці тіла її засіяні бородавки, часом шипуваті; паротиди мають еліптичну форму, довгасті, дуже висовуються. Вони згори брудно-руді з темнішими плямами; або без них, знизу біляві з чорними плямами на зовнішньому краї паротидів є чорна смуга. Знаходимо цю жабу значно рідше, як попередню.

Кракавка звичайна (*Hyla arborea*). Шкіра згори рівна, знизу шагреньова. Згори жаба трав'яно-зелена без плям, на спині білява; на межі обох колірив з боків тіла тягнеться чорна

*) Резонаторами в жаб зветься особливі міхуруваті торбочки, що надуваються під час кумкання. Крик жаби їдомої можна досить точно переказати словами: „урр-род, урр-род!“ — „А ти яка!“.

смужка, а згори поряд з нею біла. В самця на шиї є гарна пляма; коли він кумкає на тому місці набігає великий горловий пухир. Кракавка линяє що два тижні, хутко після линання або незадовго перед ним колір змінюється на світло-

Мал. 25. Іриця гребінчата (*Molge cristatus*)

зелений, попілясто - блакитний або зеленясто - блакитний; але незабаром обертається на трав'яно-зелений. А взагалі ця жабка змінює свій колір відповідно до коліру оточення на сірий, рудий, червонистий, часом на-
димаючи марму-

рового малюнку. Найчастіше такі зміни відбуваються в осени та під час зимової сплячки. Неволю кракавка вільно витримує, відразу звикаючи брати їжу з рук. Для цього її треба посадити до слоїка з мохом та зерном, і що-дня потрібно збризувати її водою.

Ропуха (*Pelobates fuscus*). Згори жовтjаво - руда або світло - сіра з більшими й меншими темно - рудими неправильної форми плямами. Найпевнішою ознакою, що за нею можна відрізнити цей рід, є те, що опуклість має вигляд високої гульки між очима. В болотах біля Харкова цю жабу знаходимо дуже часто, але лише на весні, під час розплодження; по закінченні цього процесу жаба виходить з води й живе, як і всі жаби, виключно на суходолі. Тут вона копає собі нірки й ховається туди в день, а вночі виходить полювати на різних комах, слимаків, робаків, то-що. Крик цієї жаби трохи нагадує стрікотіння коників.

Жаба — жерлянка (*Bombinator ignaeus*) Її дуже легко можна пізнати через яскраво - червоне з чорними плямами черево та олив'яну спину з невиразними темними плямами. Шкіра згори горбувата, на споді рівна. Прості люди вважають цю жабу — „жерлицю“, як її звуть, за дуже отруйливу й бояться брати її руками. Голос жерлиці помітно відзначається в жаб'ячому

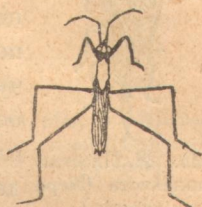
корі своїми низькими тонами й особливим звуком „у—у“, ніби-то людина кричить у порожню діжку, тому цю жабу звється ще „укою“. З хвостатих амфібій по болотах околиць міста можна знайти весною двох іриць: ірицю гребінчасту (*Molge cristatus*) (мал. 25) та ірицю звичайну (*Molge vulgaris*). З них найчастіше знаходимо другу, вона менша (всього до 83 м. м.).

Колись знаходили цю ірицю по болотах Григорівського бору цілими сотнями, але тепер вже не так часто можна її побачити і, в кожному разі, вона вже не така численна.

Значно більша іриця гребінчаста (довжина самця 130 м. м., самиці 145 м. м.) майже зовсім зникла з болот Григорівського бору та з болот околиць Покотилівки, але зустрічається ще досить часто в Сокольниках. Дорослі іриці вільно витримують неволю.

Значно багатше й різноманітніше безхребтове населення річкових водозборів.

Як подивитись на поверхню болота, відразу впадають на очі подібні до якихось павуків водомірки (мал. 26) з вузьким тілом; вони хутко пересуваються, вистрибуючи по воді. (Латинська їх назва — *gerris paludum* і *gerris lacustris*). Дуже подібні до водомірок полоски ставові (*Hydrometra stagnalis*). Від водомірок вони відрізняються своєю надзвичайно довгою головою з очима, що дуже віддалені від тулубця надзвичайно тонким тілом та ще тим, що передні ноги в них трохи коротші за дві задні пари. Рухи полосків також різняться від рухів водомірок; полоски рухаються поволі й тільки від небезпеки тікають прудкими, короткими вистрибами. Водомірка й полоска належать до півжосткокрилих, яких названо так через те, що в них основна частина крила тверда, шкіряста, а горішня половина або третина м'яка, болюнвата.

Мал. 26. Водолінка (*Gerris*)

Мал. 27. Плавт (*Naucoris cimicoides*).

По болотах часто здибаємо також таких півжосткокрилих:

Плавт (*Naucoris cimicoides*)—тіло широко закруглене або (Мал. 27) яйцювате згори оливково-зелене, на споді жовтяве; голова з ссальцем, що доходить до початку передніх ніг. Передні ноги такого типу, як у „хижих“: дуже вигнуті гомілки з одноставчастими лапками вкладаються, як лезо ножи-

в глибоку ямку волохатої кульші и служать у цієї хижої блощиці, як апарат для схоплювання. Дуже боляче жалить ссальцем, але біль скоро проходить.

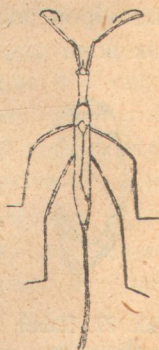
Плосква попеляста (*Nera cinerea*) (мал. 28) — дуже чудна на вигляд блощиця. Тіло в неї зовсім плескате, широке, яйцювате, згори буро-сіре, знизу сіро-жовте. Черевце під краї киноварно-червоне, у самця воно ще посередині чорне. Передня пара ніг його закінчується ніби кигтем; а на задньому кінці тіла трубочка для дихання, що нагадує хвіст справжньої плоскви (скорпія). Дуже боляче жалить. Завдовжки 22 м/м.

Мал. 28. Плосква попеляста (*Nera cinerea*)

Ранатра лінійовата (*Ranatra linearis*—мал. 29) або довготелеса блощиця — подібна до дуже великої водомірки, але зі складеними ногами; коли вона причаїться, то більше подібна до дрючка або до соломинки, що вкрита намулом. Тіло довге, вузьке, майже кругле, буро-жовте; разом з трубкою для дихання має довжини 6—7 см. Ранатра шкодить риbachому молоднякові по ставках та річках.

Хребтоплав сирій (*Notonecta glauca* — мал. 30). Це досить велика, 13—16 м/м. довга блощиця, що її дуже легко пізнати через її звичку плавати на спині. Спинка хребтоплава опукла, колірова; голова й передня частина спинки білява або зеленяста, блискуча; щитик, що видається поміж надкрильцями — чорний, з чорними плямами. Під водою, коли до нього причепляться бульки повітря, верх здається зовсім білий. На відміну від цього коліру горішньої частини тіла, нижній бік, що буває обернений за час плавання догори, має темне охоронне забарвлення, що в усіх інших водяних комах властиве для спинки. Довгі задні ноги, з двома смугами волосинок до плавання, служать хребтоплавові, як добрі весла; він рухає ними під час плавання одночасно. Двома передніми парами ніг він схоплює свою здобич — слабших за нього водяних мешканців. Дуже боляче жалить. Хребтоплав дуже часто випливає на поверхню води и, виставивши край черевця з води, висить так якийсь час, щоб набрати повітря в свої бокові дихальця — стигми.

Мал. 29. Ранатра (*Ranatra linearis*)

Дуже подібні до хребтоплавів дрібні водні блощиці — корикси (*Corixa striata*, *C. Geoffroyi*), але відрізняються від них

перше — своєю вдачею: корикси плавають завжди догори спинною, а не донизу, як хребтоплави, по-друге — будовою свого осалця й односуставчастими лапками передніх ніг.

На поверхні води носяться, й кружляють і то зникнуть, то знову з'являться, якісь блакитні, блискучі, дрібні жучки — це вертлячки (*Gyrinus natator*) (мал. 31). Весь жучок чорний або чорнуватосиній, з олив'яним блиском. Вся організація жучка, як найкраще, пристосована до життя в воді. Це манесенький підводний човник, дужий та спритний, з швидкими рухами.

Мал. 30. Хребтоплав (*Notonecta glauca*)

Надзвичайно цікаві очі вертлячки: кожне око складається з двох частин, що з них одна пристосована дивитись над водою, а друга — дивитись під водою.

Через свою рухливість вертлячки перші впадають на очі, але крім них можна знайти по болотах ще багато інших, великих та дрібних жуків. З них перше місце займає страшний хижак — пливець жовтоберегий (*Dytiscus marginalis*) (мал. 32) великий жук; його яйцювате тіло з гори темне олив'яно-зелене з жовтою смугою круг грудного щита та з країв надкрилець: спинку жовте; надкрильця рівні або трохи борознисті. Довжина 28—30 м/м. І дорослий жук і (ще більше) гробак є дуже обжерливі й хижі; це — вороги всіх інших мешканців болота. Навіть іриць (тритонів) і дрібних жабок часто знищують ці водяні хижаки. Пустити до акваріюму пливця або його робака це значить винищити все його населення.

Мал. 31. Вертлячка (*Gyrinus natator*).

Робак пливця — довгий, рудий, з великою головою, озброєною двома серпуватими порожніми в середині щелепами, з шістьма досить довгими ногами. Схоплюючи здобич своїми щелепами, робак цей крізь каналець, що проходить у середині щелепів, випускає краплину темної сірувато-брунастої рідини, що одночасно і вбиває здобич отрутою й пептонізує, розчинює її. Ця властивість слини перетравлювати така велика, що від забитої тварини залишається лише порожній мішок. Близький родич пливця жовтоберегого — це пливець рямлений або дитискус (*Dytiscus dimidiatus*).

Дитискус ще більший, і відрізняється тим, що грудний щит у нього обрямлено лише з боків, а не спереду та ззаду, як у пливця. Де-не-де зчаста зустрічається по наших водозборах

ще здоровий жук — топільник, *Cybister laterimarginalis*. Він подібний до пливня, але плескатіший та ширший за нього.

Далі йдуть дрібні радичі, представники ріднів *Acilius*, *Hydaticus*, з родини пливцевих — (*Dytiscidae*). Це дуже зажерливі хижаки, і майже всі дуже гарно плавають. При плаванні всі пливці користуються зі своїх задніх ніжок, як з весел, вдаряючи рівночасно ними по воді. На відміну від пливців представники родини водяків — (*Hydrophilidae*) — плавають дуже погано. Плаваючи вони рухають своїми задніми ногами по черзі, тому й плавають вони поволі й незграбно, а де-які й зовсім не плавають, а лише лазять між підводними рослинами. Найздоровіший поміж водянів то є водян чорний (*Hydrophilus piceus* — мал. 33) завдовжки 3,5—4,5 см., смоляного або зеле-

Мал. 32. Пливець жовтоберегий (*Dytiscus marginalis*)

нясто-чорного коліру. Знизу на тілі в цього жука є гострий шип, спрямований назад. У воді черево цього жука, мов облите живим сріблом — це повітря, що затримується тут між шовковистими волосинками. Водян харчується, головним чином, рослинною поживою, або трупом водяних тварин. Самиця водяну для своїх яєць на листі водяних рослин робить засклеп. Засклеп цей прироблено до спідньої поверхні листа, що плаває в воді, і має рогуватий відросток. На дні засклепу лежать яйця, а верхня його частина сповнена повітрям. Тому, коли хвилі перекидають засклеп, він знову повертається в таке саме положення, відростком догори.

Дуже подібний до водолюба, але майже в три рази менший від нього і без гострого відростка знизу гідрохарис — *Hydrocharis caraboides*. Знаходимо його дуже часто. Двохкрилі

також мають у воді своїх представників. Над поверхнею води літають, або сидять на білах водяних рослин довгоногі комарі (*Culex pipiens*), грубі, волохаті чорні мошки — (*Bibio Marci*) з темно - бурими широкими крильцями та різні мухи.

Приглядаючися до води, можна відразу зауважити там безліч комарових робачків (*Culex*) (мал. 34). Вони токорчаться, то застигають нерухомо на одному місці. Гробачки ці темні. Передня грудна частина

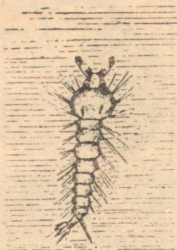
Мал. 33. Водян чорний (*Hydrophilus picaes*).
Вгорі засклеп одчинений.

їхнього тіла поширена, а при кінці тіла містяться дві дихальні трубочки з пучком війок на кінцях.

Провівши ворочком у водяному зіллі й розглядаючи потім здобич у слоїку з водою, можна зауважити там блілого, цілком прозорого робачка, що швидко рухається задом наперед у посудині. Крізь прозоре тіло помітно спереду чорне око, чорні ротові органи, а в середині грудної частини і на задньому кінці тіла видно два темних повітряних пухирця та блідо-жовтий кишковий канал. На голові міститься спереду щось подібне до пташиного дзьоба, показуючи, що цей робачок — хижак. Це робачок пірчастовусого комара або коретри (*Corethra plumicornis*). На кінці тіла в робачка містяться щетинки, що допомагають йому плавати й не мають відношення до дихання. Робачок дихає шкірою, тому й не підводиться на поверхню, зустрічаючись зчаста дуже глибоко в озерах. Довжина гробачка — 16 м. м.

На дні болот сидять у муляних трубочках криваво-червоні гробачки до 15 мм. довгі. Це робачки іншої рідні комаріві

(*Chironomus plumosus*) Іхне тіло поділене на 12 сегментів що з них перший та останній мають кожний пару неподілених на сегменти облудних ніжок, засіяних на кінці хитиновими щетинками. З цього комара хороша пожива риbam в акваріюмі і його зчаста купується для цього.

Мал. 34. Комаровий робачок (*Culex*).

На дні болота ворущаються і повзають робачки різних бабок. Там є довгі, з тонким струнким тілом, довгими ногами та трьома пірчастими додатками (зовнішніми зябрами) на кінці черевця робачки струнких, тонких, невеличких блакитних та зелених бабок — стрілок (*Agrion*, *Lestes*, *Platicnemis*, *Calopterus*) і масівниші від них, широкотілі, без пірчастих зябрів на кінці черевця робачки великих бабок: *Libellula*, *Cordulia*, *Epiptera* з широким пласким тілом і *gomphus*, *Aeschna*, *Anax* з витягненим, стрункішим тілом. Спідня губа бабкових робачків улаштована своєрідно. Її перетворено на апарат до ловів здобичи. Горішня частина її сполучена с підборіддям, а долішня, що сполучається шарніром з долішньою, трикутна й закінчується двома гострими зубчиками. В спокійному стані губа складена і прилягає до нижньої частини голови; та, як тільки робачок зауважить здобич, увесь цей апарат одкидається наперед і гострі зубчики його встромлюються в жертву. При цьому зовнішній вигляд робачка дуже змінюється: він ніби скинув з себе маску, тому й апарат цей зветься — маскою. Ворочок витягає вкупі з мулом, брудом та водяним зіллям ще якісь грудочки, що складаються з шматочків зілля, комишу або мушинок та пісчинок. Коли ці грудочки трохи полежать спокійно, вони починають рухатись і тут можна зауважити, що з грудочки виліз на половину темний робачок з тонкими ніжками. Це є робачки поручайників (*Phryganea*, *Limnophilus*).

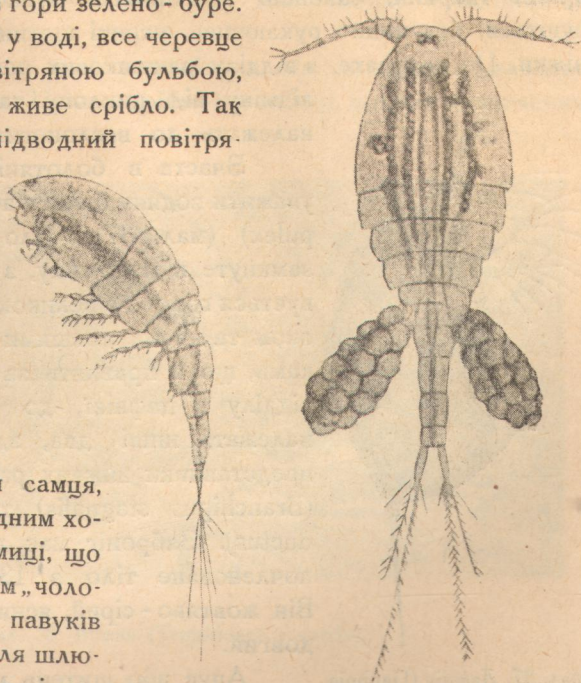

Мал. 35. Лімнеюс (*Limnaeus stagnalis*).

Доросла комаха ця подібна до метелика (моля) з сірими або жовтаво-брунастими крильцями та довгими вусками, часто залітає на вогонь у дачну кімнату, коли та недалеко від річки або иншого водозбору. Поручайників зароховується до відділу

сітчастокрилих, (Neuroptera), або віділяється в окрему групу. Зчаства зустрічається по болотах і водяний павук (Argyroneta aquatica). Цей павук не відрізняється, на перший погляд, від звичайних павуків: грудка в нього ржаво-червона й по боках чорнява. Черевце з гори зелено-буре.

Коли павук сидить у воді, все черевце його оточено повітряною бульбою, що блищить, як живе срібло. Так само виблискує і підводний повітряний дзвін цього павука, що його він лаштує на водяних рослинах. Під цим дзвоном павук сидить цілі години і стереже там свою здобич. Зчаства дзвін самця, сполучається підводним ходом з дзвоном самиці, що смирно живе зі своїм „чоловіком“. В інших павуків навпаки самиця після шлюбу звичайно вбиває і пожирає свого самця.

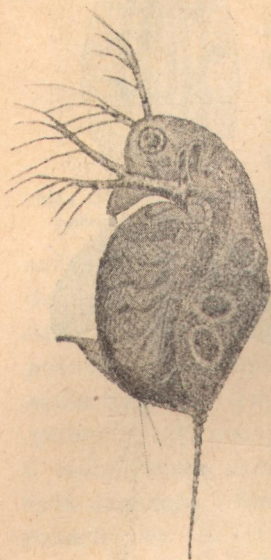

Мал. 36. Циклоп (*Cyclops quadricornis*)
(дуже побільш.).

Над болотом покущах простягнули свої тенета павуки хрещатники (Epeiridae), а по траві біля болота, та зчаства і по самій поверхні води бігають різні павуки з тарантулових (Lycopsidae) темно забарвлені.

От у воді видко якусь яскраво-червону кулю завбільшки, як велика шпилькова голівка, — це водяний кліщ — Hydrachna. Інші представники кліщів бувають зелені, жовто-гарячі або брунясті і зчаства ріжнومانітно розмальовані. Кліщі живуть паразитами на різних водяних комах, найчастіше на блощицях, водомірках, скорпіях і т. и. Впіймавши якусь водяну комаху, ми зчаства можемо побачити на її черевці червоні круглі горбинки, то є робачки водяних кліщів. З класи ракуватих тварин, у болотах дуже багато, але звичайно дуже дрібних, ледви помітних родів. Майже в кожному болоті та навіть і в невеликій тимчасовій калюжі, в заглибленнях ґрунту то-що зустрічається

масою ці клопи (Cyclops) (мал. 36). Вони стрибають у воді витягнутою цяткою з двома вусками по боках. Дуже подібний до циклопу інший рачок — Diaptomus, але в нього вуски довші, як в першого, і струнке тіло. Тут саме плавають якісь дрібні тварини, заховані в двійчатій мушлі, що з неї висовуються, безупинно рухаючись, укриті щетинками, почленовані ніжки. Це ракувате з відділу ракушкових раків — Ostracoda на відміну від циклопу та дія птомусу, що належать до веслоногих — Copepoda.

Мал. 37. Дафнія (*Daphnia pulex*) (дуже побільшено).

Зчаста в болотяній воді можна зауважити водяну блішку або дафію (*Daphnia pulex*) (мал. 37). Тіло дафнії так само замкнуте в мушлянку, з якої, проте, висовується голова з великою чорною цяткою — оком та двома довгими галузистими вусками, що й правлять за весла. До одного відділу з дафнії, до зяброніг раків належать інші два, здоровіші від цих представники нижчих ракуватих: зяброніг (*Branchipus stagnalis*) та апус (*Apus productus*). Зяброніг має витягнуте, помітно почленоване тіло з 13-ю парами ніжок. Він жовтяво-сірий, ясний рачок 4—5 см. довгий.

Апус або щитень має широкий плескато-пукатий, округлий спереду та вирізаний позаду щит, що вкриває $\frac{3}{4}$ його тіла.

Позаду з під щита висовується черевце почленоване і з парою хвостових ниток. Спереду з під щита вилазять з кожного боку три довгі нитки, що належать першій парі ніжок. Це чудне ракувате досить рідко зустрічається по Харківських околицях, але все-таки його можна знайти по болотах за Новоселівкою, в Сокольниках та ин. Зчаста на болотах зустрічається масою бокоплав-блоха (*Gammarus pulex*) та водяний ослик (*Asellus aquaticus*). Перший має витягнуте підковою або півмісяцем тіло, брудно-сіре з бузковим відтінком або зеленясте. Просовується він стрибками, плаваючи на боці. Водяний ослик подібний до мокриці має довгі засіяні щетинками ніжки та довгі вуски. Тіло в нього ясно-сіре. Плаває ослик погано, швидко пересовуючи ніжками, ніби бігаючи в воді. Обидва добре витримують неволю в акварії.

Наприкінці ми знайдемо в воді різних представників м'якунів, як - то: катушку (*Planorbis*), що має мушлю плескату, спірально вигнуту, лімнеюса (*Limnaeus stagnalis*) (мал. 35), звичайну мушлинку з конусувато вигнутою в спіраль мушлею, беззубку (*Anodonta*), що має чималі мушлинки з двійчатою мушлею.

На провесні по всіх водозборах ми знаходимо зачасто різних водорослин. Це все дрібні організми, що для визначення

Мал. 38. Вужак (*Triton cristatus*).

їх потрібно мати мікроскопа. Калюжі по весні швидко зацвітають, укриваючись зеленою плівкою, що складається з величезної кількості одноклітинних водоростів, переважно хламідомонад. По невеликих болотцях, що виникають біля джерел та по берегах річок багато ниткуватих водоростів — спірогіри, вошерії та інших. Там таки, коли температура невисока, селяться в великій кількості діатомові водорості. Коли вода вміщає в собі солі заліза, так у ній буває багато водоростів — конфервів, а також залізових бактерій, що їхні тонкі довгі нитки вкрито футлярами, що напущені солями залізового окису.

По-біля води можна зустріти звичайного вужака (*Triton cristatus*) (мал. 38) з яскраво-жовтими плямами позаду на голові. Раніш у річці біля Григорівки зустрічалось і черепаху (*Emys orbicularis*). Тепер її можна тільки зрідка зустріти в Карачівці, а частіш у річці Можі біля Мерефи.

IX.

Весна несе з собою великі зміни в світі птахів, що починаються значно раніш, як календар оголосить офіційного початку весни. Вже в лютому кидають нас і переселяються на

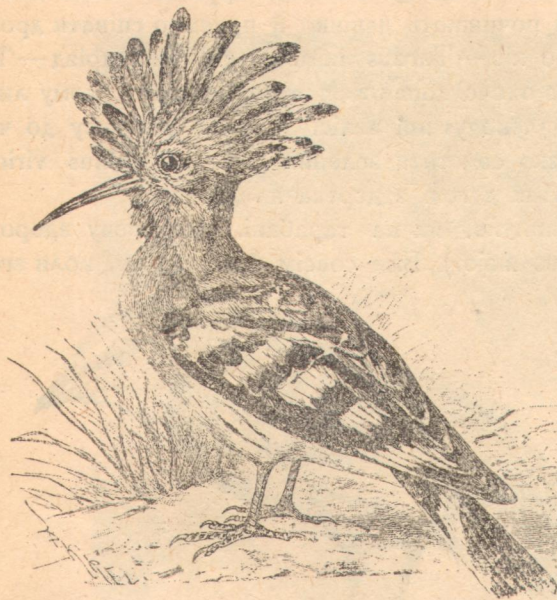

Мал. 39. Зозуля (*Cuculus canorus*).

північ де-які птахи, що відвідують наші краї виключно або переважно взимку, як ось снігур (*Acanthis linaria*) та де-які ще рідкіші представники півночі. Синиці, щеглі, конопляки, що їх зимова холоднеча примусила триматися ближче до людського житла, повертається тепер знов до лісу. Різноманітні птахи починають повертатися з півдня, куди вони тікали на зиму, і спиняються в нас або тільки пролітають над нами далі на північ.

Між першими провісниками весни з'являється такий популярний польовий жайворонок (*Alauda arvensis*). Його урочистий спів починає розноситись над полями та шляхами, як тільки надійдуть перші теплі дні, на самому початку березня. Співцеві ще не мало трапляється зазнати лиха від холоднечі, що змагається з впливом тепла. По ньому прилітають шпаки

(*Sturnus vulgaris*), зяблики (*Fringila coelebs*), лісові жайворонки (*Alauda arborea*), оселяючись по зовсім ще голих гаях (зяблика можна бачити навіть в Університетському садку). Шпаків постійно зустрічається в гаю, що між Покатилівкою та Бабами. Чорний з цятками птах сідає високо на дереві на ясному сонячному світлі і, виблискуючи на сонці металевим блиском, з захопленням співає. Його спів являє собою дивовижний мелодійний добір різноманітних згуків та уривків з чужих мелодій, що

Мал. 40. Одуд (Урира еропс).

їх чув і засвоїв шпак — не перебираючи, все, включно до конячого іржання.

Зяблика з його досить чепурним червонястим пір'ям можна бачити зчаста по лісових стежках, де він моторно стрибає. Простий, але приємний спів зяблика дзвінко розноситься по безлистому ще лісі. Рівночасно, а то ще раніше від усіх птахів починає співати скромна жовта жовтогрудка (*Emberiza citrinella*). Вона полюбляє співати, сидячи на дрючках дерев, і довго буває чути її одноманітний спів, що складається з швидкого повторення тієї самої високої ноти, подібно до коника.

Високо, високо пролітають ще сірим та зимнім небом трикутні зграї крижаків (диких гусок), що поспішають на далеку північ. Їхній дзвінкий скрик, долітаючи до землі, викликає

відповідь з боку їхнього свійського родича, що вже загубив свою волю — гусака.

Перед людськими очима на високих деревах починають скупчуватися гомінкі зграї граків (вони в нас зимують) і починають лаштувати свої великі кубла, що так не подобаються власникам садків та парків.

В березні з'являються по низьких берегах біля води білі трясогузки (*Motacilla alba*), що постійно трусять своїм довгим хвостиком. У лісі починають дзвінко й приємно співати дрозди (чорний дрізд, або кіс — *Turdus merula* і співучий дрізд — *Turdus musicus*). Вони охоче копаються в торічному сухому листі, утворюючи тим далекочутний в лісі шелест. Від часу до часу в лісі гучно й різко свистить зелений дятел (*Geccinus viridis*), він низько перелітає дугою з дерева на дерево.

Стукотить швидко, як на тарабані, по дереву здоровий рябий дятел (*Picus major*). Вже совсім буває тепло, коли згори

Мал. 41. Сивоворонка (*Coracias garrula*).

чути милозгучне курликання журавлів. Довго треба приглядатися до небесної блакити, поки забачиш цих птахів, що летять правильними лавами.

О другій половині березня починається рух валюшнів (*Scolopax rusticola*). Він відбувається запізно ввечері та вночі, і його не помічає звичайний екскурсант, але, блукаючи в лісі, іноді можна сполохнути птаха, що сидить, причаївшись на лісовому ґрунті. Валюшення там цілком не помітно через відповідне забарвлення його пір'я.

Розпукуються поволі дерева, і ми затоплюємося в таємні присмерки. Усюди з під кущів розлягається соловейків спів.

Трохи пізніш від солов'я починає кувати зозуля (мал. 39), дзвінко кричить ивільга і далеко десь нудьгує одуд, (Урира ероps—мал. 40), повторяючи одноманітно: „худо — тут“, „худо—тут“... Тільки він помиляється... принаймі в цей час увесь світ живе, співає, квітне і є гарний...

По весні в гаю з'являється звичайна чорна лісова гадюка (*Vipera berus*) і подібна до неї, але не отруйлива мідянка

Мал. 42. Ящірка (*Lacerta agilis* var. *exigua*).

(*Coronilla austriaca*). Обох зчаста можна бачити в гаю Сокольників та в Помірках. Степова гадюка (*Vipera Renardi*) живе по степових схилах в окол. ст. Борок. Вона сіра з чорними смугами на спині, що по краю ще, біло заборовлені. Голова в неї округла. У *V. iberus* голова має в окресленні форму трапецій.

Звичайна в лісі безнога ящірка — веретілка (*Anguis fragilis*). Як надійдуть перші сонячні дні, з'являється всюди звичайна ящірка — *Lacerta agilis* var. *etigua*, що в неї самиця згори бура, а самець на час розмноження по боках і зі споду, а то й згори, буває зеленій.

Інший рід ящірки ереміяс — *Eremias furva*, забарвлений під колір сипкого піску і дуже моторний, живе по піскових шпелях та по сипких пісках. Його ми зустрінемо на південь

Мал. 43. Ховрашок (*Spermatophilus musicus*).

від міста, напр. за Мерефою, біля Ракитянського бору, в окол Змійова та по інших місцях.

Ссавці у весняному пробудженні не відіграють значної ролі. Хіба що іноді, блукаючи в лісі, перелякаєш полохливого зайця (*Lepus europaeus*), а то можна побачити на дереві білку, чи зустрітися з їжаком, коли той засапавшись, лізе поміж кущиками, ввесь укритий торічними листками, що понаштрикувались на його голки.

Іноді, як велику рідкість, у лісі біля Покатилівки можна зустріти дику козу (*Capreolus capreolus*). В колишньому Григорівському борі, в Сокольниках та ще багато де з'являються купки викинутого на поверхню ґрунту — слід, що тут розпочав

працювати кріт. Дуже рано вилазять грітися на сонці ховрашки (*Spermatophilus musicus*) (мал. 43). У квітні в самичиній норі можна знайти 4—6 молодих сліпих ховрашенят. На провесні спочатку ховрашок харчиться з торічного запасу. Багато ховрашків по ярах та полях на схід від Журавлівки в напрямі до Грищенківського степу. Рано ввечері починає носитися в повітрі, як тіль, кажан (*Vespertilio*).

Х.

Маршрути екскурсій.

А. Найближчі околиці. Мандрувати пішки.

1) Проїхати трамваєм до міського парку, пройти через парк до ставка, що за парком, звідси пройти Саржиним яром до свічкового заводу, зійти на схил і гаєм вийти до Сумського шоса.

Або так: біля головного входу до парку сісти на автомобіль, проїхати до Помірок, повернути ліворуч до лісу, вийти до Саржиного яру і тим яром повернути біля свічкового заводу до міського парку.

Екскурсія дає змогу цілком зазнаномитися з весняною лісовою рослинністю, а також за парком по схилах оглянути степову рослинність і на полях — бур'янову.

2) Пройти через Пушкінське шосе за кладовище до цегельні (біля аеродрому), повернути звідти полем просто до Журавлівки. Оглянути рослинність степового схилу, що вперек поритий саперами. Тут квітне багато просуреньок, першої весняної квітки. Спуститися шляхом, що проходить на дальшому схилі до Журавлівки і пройти низом стежкою до поселку „Нового Харкову“. Тут можна оглянути степові схили. Далі відвідати невеличкий гай у балці. З балки полем повернути на Пушкінський шлях.

3) Пройти з міста до цукроварні біля поста „Сортировочної“. В річці та болотах можна зазнаномитися з населенням водозборів.

4) Від парку пройти Сумським шляхом до початку „Сольників“, повернути ліворуч і вийти до ставка. В гаю можна побачити лісову рослинність. Біля ставка багато лісових тульпанів.

5) Проїхати трамваєм до кінця Москалівки, перейти через р. Лопань кладками або залізничним містком, повернути на піски ліворуч. У кутку, в повороті залізниці є знамените „Клюквене болото“, що висихає зараз. Болото дуже багате на флору та фауну. На піску звичайна наша піскова рослинність. Коли знов перейти через залізницю, так можна оглянути каналізаційні ставки для біологічного чищення води. Можна пройти далі до Пісків та Жихору й відвідати Щербаківський бір -- (що ближче) або Жихорський (далі). Біля борів та на шляху до них трапляються калюжі та болота.

6) Проїхати трамваєм до Новоселівки, звідти повернути до Григорівського бору, що зараз майже весь порубаний.

По болотах, озерцях та калюжах кипить життя. На піску піскова рослинність. Далі можна спуститися до річці Уд. Тут багато калюжниці, а потім болотної жерухи. Трохи не дійшовши до Куряжу (друга залізн. будка), повернути ліворуч на луки і пройти до чагарнику, що зберігся на луках (колишній Братський ліс). По луках тут по весні рясно квітнуть чорні дзвоники (*Fritillaria Meleagris*).

Або-так: поїхати Холодногорським (ч. 5) трамваєм, пройти Холодною горою та шляхом на Куряж, не доходячи до Куряжу, перейти через залізниці й відвідати луки, де квітне *Fritillaria*.

7) Проїхати трамваєм на Старо-Московську вулицю й перейти до Сабурової дачі. Звідти повернути на Салтівський шлях і йти верстов 8 до броварні „Українка“ (колишній маєток Грищенка, тепер належить Х. К. С.-Г. Д. С. Тут в самій економії зберіглися дуже багаті степові схили. Степова рослинність є тут також у Вільхівському ярі за полем і по розгалуженнях яру за річкою.

Друга зміна мандрівки: проїхати трамваєм до паротягобудівельного заводу, пройти через село. Немишлю, тримаючись річки, і, перейшовши через міст, вийти до броварні.

Третя зміна: спуститися Лермонтівською вулицею на Журавлівку, перейти вздовж річки до містка, перейти через нього і ярами вийти через поле на степ біля „Українки“.

Б. Екскурсії з мандрівкою потягом.

8) Проїхати дачним потягом до Покатилівки. Спуститися в яр, що вкритий лісом. Пройти до балки „Просіки“, де в

вохкому ярі зберіглася рідка в нас рослинність великих лісів (папороть *Aspidium lobatum*, різні хвої).

9) Проїхати дачним потягом до ст. Мерефи, пройти за станцію й перейти залізн. мостом через р. Мож. По схилах і біля залізниці зустрічається степову рослинність (тут багато *Muscari racemosum*).

Звідди можна або пройти далі до ст. Єзерської та Борок, оглянувши там рослинність степових гаїв та схилів, або звернути до борів: праворуч до Ракитянського бору (біля бору великі луки) чи ліворуч до Мерефянських борів, що добре зберіглися порівняльно до інших.

10) Проїхати залізницею до Борок. Пройти вздовж лінії до гаю, що в Терновій балці. По верхів'ю балки хороша степова рослинність (багато *Iris—pumila*). Спуститися гаєм до низу балки, де Липковатівська с.-г. школа. В лісовій частині балки добра тінява рослинність, а по узлісся багато степових рослин та комах (рясно горицвіту — *Adonis vernalis*, дуже багато метеликів *Thais poluxena*). Біля низу балки ставок, де є між іншим раки. Навколо ставку по схилах — хороші степові місця (рясно спирей — *Spiraea crenifolia*, багато зірочок бульбаних — *Gagea bulbifera*).

11) Проїхати дачним потягом на північ до ст. Деркачів. Пройти через хутір до сел. Семенівки в гай. Тут рясно дентарії (*Dentaria quinquefolia* та *D. bulbifera*).

12) Проїхати Балашовською залізн. до ст. Рогані. Від станції пройти до „Гострої Могили“, що біля семафору, а звідти польовою стежкою спуститися до степового „Сухого Логу“. Тут де-не-де зберіглася степова рослинність. Далі можна спуститися на луки до р. Рогани. Тут по весні багато *Fritillaria minor*. Можна пройти од низу „Сухого Логу“ далі до хут. „Зеленого Колодязя“. Тут на шляху степові схили.

13) Проїхати тією таки залізницею (дачний потяг) до м. Чугуїва. Від станції полем та пісками пройти просто до берега р. Донця, перейти річку кладками (або пройшовши далі залізницею через міст) й повернути до Малинівського бору. В бору багато сну (*Pulsatilla patens*). По вільшаниках, що їх тут багато, зустрічається рідкі в нас рослини — папороть *Struthiopteris germanica*, фіялковий корінь (*Calla palustris*) та інші.

XI.

Календар розвитку природи по весні в окол. м. Харкова за спостереженнями 1917-го року.

12 — I. Відлига. Заспівали великі синиці (*Parus major*).

15 — I. Тепла сонячна погода. На сухому листі в гаю з'явилися москалики (*Pyrrhocorus*), ріжна дрібна мушва та павучки. „Заспівали“ дубоноси.

Лютий дуже холодний і багатий на сніг.

3 — III. Заспівала жовтогрудка (*Emberiza citerinella*).

21 — III. Холодно увесь час. З'явилось чимало жайворонків (*Alauda arvensis*), співають посміттюшки (*Galerida cristata*). Граки біля кубел кричать досить кволо, галки та горобці дуже стурбовані, починаючи лаштувати кубла.

25 — III. Зимово картина. В парку є чималі зграї зябликів.

30 — III. З'явилися крижні (*Anser anser*), чайки (*Larus ridibundus*) та валюшні (*Scolopax rusticola*).

31 — III. З'явилися зграї перелітних дроздів — горобиників (*Turdus pilaris*) та косиків (*Turdus merula*).

На південному дуже нагрітому схилі в пуп'янках просуреньки (*Bulbocodium ruthenicum*).

1 — IV. Весна. Де-не-де, особливо в чагарнику багато снігу. Квітнуть перші просуреньки. Зауважено по 1 екземпляру зірочок (*Gagea pusilla*) та подбілу (*Tussilago Farfara*) — на дуже нагрітому схилі.

Літають перші метелики: цитринка (*Rhodocera rhamni*) та канчатець рябий (*Vanessa polychloros*). З'явилися жуки — „сонечко“ (*Coccinella semipunctata*) та пливці (*Dytiscus marginalis*). Трапляються останні *Linota binaria*, прилетіли очеретянки (*Erithacus rubecula*) та плиски (*Saxicola oenanthe*).

2 — IV. Дуже тепла днина. Розквітли базьки в ліщині. Зауважено перші нічні метелики, що перезимували в листі (*Scopolosoma satellitia*). З'явилися жуки *Adolia bipunctata*. Закипіло життя по водозборах та калюжах. Зазначено: *Apis* та *Branchypus*, *Bombinator ignaeus*, слимак *Linnaeus stagnalis*, *Asellus aquatus*, робачок комара *Coretra ma Stratiomys*. З'явилися п'явиці: *Clepsine complanata* і *Aulostoma gulo*. Відзначено першу жабу *Pellobates fuscus*. Вилетіли на перші лови кажани.

3—IV. З'явилися перші джмелі та бджоли. Заспівали теньковки, очеретянки та дрозди. Масою летять дикі гуски — крижні. З'явилися комашки в чималій кількості. Дзвінко кричать зелені дятли.

4—IV. В гаю зауважено перші розквітлі проліски (*Scilla cernua*) та ряски (*Corydalis intermedia*). Просуреньок на схилі вже багато. Літає канчатець — *Vanessa C — album*.

5—IV. Зауважено біля берез метеликів веснянок (*Brephos parthenias*), літають перші канчатці кропивні (*Vanessa urticae*). З'явилася перша гусень: *Spilosoma fuliginosa* та *Sp. menthastri*. По водозборах та калюжах з'явилися водомірки *Gerris*, іриці (*Molge vulgaris*), жаби: *Rana temporaria*, *esculenta* і понуха *Bufo viridis*.

6—IV. Вночі мороз. Похолоднішало, вода замерзла.

7—IV. Хмарно. Відзначено перші квітки в медунки (*Pulsatilla officinalis*). Ряска іноді в пуп'янках. Пролісок ще обмаль. На верболозі (*Salix caprea*) дуже набрякли бруньки.

8—IV. Дощ. Холодно. Був навіть град. Квітне верба (*Salix acutifolia*).

9. IV. — Відразу стало тепло, висухло, о півдні було навіть парко. Квітне на піску кашка весняна (*Draba verna*), з'явився жук *Elatер sanguineus*, метелик *Biston hirtarius*. По соснових стовбурах лазить, перезимувавши, гусень прядки соснової (*Dendromolus pini*).

Останні снігури. На північ подалися довгохвості синиці (*Acredula caudata*).

10—IV. Вночі перша весняна гроза. Квітне чистяк (*Ficaria ranunculoides*), ряска (*Corydalis solida*). Багато розквітлої ліщини (*Corylus Avellana*). Літає канчатець будяковий (*Vanessa cardui*). Зауважено першу кракавку (*Hyla arborea*).

11—IV. В гаю розквітли: жаб'яче зілля (*Anemone ranunculoides*), зірочки (*Gagea lutea, minima*), копитняк (*Asarum europaeum*), адокса (*Adoxa Moschatellina*), котяча м'ята (*Glechoma hederacea*).

З'явилися перші квітки в лісових фіялок (*Viola odorata, hirta*). По степових місцях зацвів горицвіт (*Adonis vernalis*). Квітне сон (*Pulsatilla patens*). З'явилась деревка трухлиця (з нічниць) — *Xylina socia*. Підбадьорились ящирки (*Lacerta agilis var. exigua*).

12—IV. В гаю цвіте петрів хрест (*Lathraea squamaria*). По луках квітне калюжниця (лапки) — *Caltha palustris*. Дуже високо пролетіла зграя кобців (*Erythropus vespertinus*).

13 — IV. На вохкому піску при р. Лопані квітне підбіл (*Petasites spurius*). Почали квітнути дерева: осика (*Populus tremula*), вільха (*Alnus glutinosa*), верболіз (*Salix caprea*). З'явилися квітки в *Mercurialis perennis*. Дуже кричать кракавки та жерлиці (*Bombinator ignaeus*). По воді стрибають стрибохвістки (*Podura*). Зауважено першу трясогузку жовту (*Budytes flava*).

14 — IV. По вільшанниках квітне *Chrysosplenium alternifolium*, на луках біля Куряжу чорні дзвоники (*Fritillaria Meleagris*). По схилах зацвіла лапка — *Potentilla opaca*. В садку стрибають парочками галки та граки, відшукуючи поживу. Заспівали лісові коники (*Anthus trivialis*). На болоті відзначено *Branchipus bifurcatus*, *Apus productus*, де — кілька родів *Turbellaria*.

15 — IV. Почав квітнути простріл (*Pulsatilla nigricans*) степова фіялка (*Viola ambigua*). З'явилися стоноги *Geoptulus*. По ставках помітно жаб'ячу ікру. Співає сільвія (*Sylvia curruca*). З'явилися горихвістки (*Ruticella phoenicurus*), перші *Chelidon urbica* і ластівки (*Hirundo rustica*). Увечорі заспівали солов'ї (*Lusciola philomela*).

16 — IV. Дуже паркий день. Квітне в гаях жовтий ряст (*Corydalis Marschalliana*), фіялка дивна (*Viola mirabilis*), первоцвіт (*Primula officinalis*). Почали літати білани (*Pieris rapae*). Зазначено гусень *Lasiocampa rotatoria*. З'явились маївки (*Meioe*). З'явились нові птахи — ивільги (*Oriolus garbula*), торохкавки (*Phylloscopus sibilatrix*). На сонці по деревах біля Основи стовбурів багато москаликів (*pyrrhocorus apterus*) та їхніх ячок, що їх покладено в розколини кори та під сухе листя коло дерева. Заспівали перші *Pratiucola rubetra*, кричать шелихвістки (*Junx torquilla*). Дуже кричать одуди, що давно вже прилетіли. Зауважено вужака (*Tropidonotus natrix*).

17 — IV. Квітне береза (*Betula verrucosa*). На піску квітне фіялка піскова (*Viola arenaria*) та лапка (*Potentilla arenaria*). Кв. осоки (*Carex praecox*). Багато жуків в'юток (*Cicindella hibrida* та *C. campestris*), з'явились *Triponota hirta*.

18 — IV. В лісу почала цвісти *Dentaria quinquefolia*, по відкритих місцях квітне звичайна кульбаба (*Taraxacum vulgare*) та *Androsace elongata*, квітне чаполочь (*Hierochloa odorata*). Зауважено гусені звичайного волоха (*Arctia caja*). З'явились жуки геотрупи (*Geotrupus vernalis*).

19 — IV. Мачушник (*Tussilago farfara*) вже перецвітає, з'явились дрібні перші листки. З'явились жуки — оленки золоті (*Cetonia aurita*). Співає вперше *Phylloscopus trochilus*.

20—IV. Масове цвітіння калюжниці.

Почали літати метелики: *Pieris napi*, *Xylina furcifera*.

20—IV. В гаю розквітла фіялка *Viola Riviniana*, незабудька *Myosotis sparsiflora* та волохата осока (*Carex pilosa*). На степових схилах квітне ярцвіт (*Hyacinthus leucophaeus*), а по толоках і так. Інш. місцях масою квітне жовтець-реп'яшок (*Ranunculus orthoceras*). Відзначено першого сорокопуда (*Lanius collurio*).

22—IV. Почав квітнути клен (*Acer platanoides*).

23—IV. Хмарна днина, дощ. Зауважено стоногів: *Litho bius forficatus* та *Julus*.

24—IV. Квітне черничка (*Nonnea pulla*) та жовта кашка (*Draba nemorosa*). Відзначені жуки: *Staphilin* та *Geotrupes mutator*.

25—IV. Перші квітки в горошку весняного (*Orob*us vernus), починає квітнути жовта свиріпа (*Barbarea vulgaris arcuata*). Закувала перша зозуля (*Cuculus canorus*).

26—IV. В гаю почали квітнути жовтеці (*Ranunculus auricomus* і *cassubicus*). На степу квітнуть степові півники (*Jris pumila*).

27—IV. Вночі мороз. Вдень холодно.

Почала квітнути фіялка — *Viola canina* та осока — *Carex stricta*. Вперше зауважено метелика *Leucophasia sinapis*. В гаю масове цвітіння фіялок (*Viola odorata*, *hirta*, *mirabilis*, та *Riviniana*). В парковому садку вперше кричить зелена жаба (*Rana rudibunda*). Останні валюшні.

28—IV. Почав квітнути тонконіг (*Poa bulbosa vivipara*). На торф'яному багновищі квітнуть пушки (*Eriophorum angustifolium*). Відзначено перші розквітлі екземпляри лісового тульпану (*Tulipa silvestris*) та чистецю лісового (*Stellaria Holostea*) Перші квітки на кружовнику (*Ribes grossularia*) і на смородині червоній (*Ribes rubrum*).

Дуб дуже потерпів від холоднечі. Через дужі морози повимерзли абрикоси та персики по багато - яких садках. Знайдено перше кубло коноплянки (*Linota cannabina*) з яйцями. Відзначено вперше *Anguis fragilis*.

29—IV. Зауважено метелика черляна (*Vanessa atalanta*).

30—IV. Заспівала жовтогрудка — (*Emberiza hortulana*). Почала квітнути золота смородина (*Ribes aureum*).

31—IV. Знову потеплішало, більше як 10° вдень. З'явилися бабки, метелики — осадець (*Pararge egerides*) та головчак (*Hesperia*

malvae). Маса зозуль, що кують. Знайдено кубло аполонівки (*Acredula caudata*) з яйцями.

1—V. Знайдено метелика морозоватка (*Phigalia pedaria*) Почав квітнути терен (*Prunus spinosa*). Квітне глуха кропива (*Lamium maculatum*). Зауважено гусені малинової прядки (*Macrothylacia rubi*).

2—V. На полі розквітла *Chorispора tenella*. По борах квітне котяча лапка (*Antennaria dioica*).

3—V. Знов похолоднішало, вдень дощ, а вночі був мороз.

4—V. Холодно, вохко, мжичка. О півдні падає сніг, швидко танучи. Біля 3-ої години вдень гряд.

5—V. Потеплішало та ще холоднувато. Зауважено, що розпочали квітнути бур'янові рослини: весняний жовтоголовник (*Senecio vernalis*) та *Sisimbrium Loeselii*, чистик жовтий (*Chelidonium majus*). Зазначені перші сірі мухоловки (*Muscicarpa grisola*). Мухоловок білошиїх літає багато.

6—7—V. Сонячна днина. Потеплішало. Дентарія бульбова (*Dentaria bulbifera*) зараз у пуп'янках. Перший спів чорно-голової сільвії (*Sylvia atricapilla*), останні чижі.

Зауважено метелики: *Nemeobius lucina*, білан жерушний, аврора (*Anthocharis cardaminis*), мережник (*Arachnia levana*), павич. тау (*Agria tau*); жук — хрущ простий (*Melolontha vulgaris*).

Квітне черемха (*Prunus Padus*), яблуна (*Pirus Malus*) та груша (*Pirus communis*)

9—V. Тепла парка днина. Масове квітіння тюльпану. Квітнуть: Іван та Марья, фіялка триколірна (*Viola tricolor v. saxatilis*), маренка хрестувата (*Galium cruciata*), *Omphalodes scorpiodes*, болотна жеруха (*Cardamine pratensis*), часникове зілля (*Sisymbrium Alliaria*). З'явився тополевий жук (*Lina populi*). Заспівали сільвії садкові (*Sylvia hortensis*) та польові (*S. rufa*).

10—V. Масове квітнення чистецю лісового (*Stellaria Holostea*). Відзначені польові сверщики (*Gryllus campestris*), бігуни (*Carabus granulatus rufo-femoratus*), вперше відзначено гадюку (*Vipera berus*).

11—V. Дуже парка днина, задушно, по півдні перейшла гроза. Розквітла трава — *Melica picta* й вероніка — *Veronica prostrata*.

12—V. Масове цвітіння груш та яблунь. Літає махаон (*Papilio machaon*). Появилась сивоворонка (*Coracias garrula*) (мал. 41).

13—V. Літають підсрібники (*Argynnis*). Розпочала квітнути зіновать (*Cytisus ruthenicus*).

14—V. Зацвіла жовта окація (*Caragana arberoscens*).

У кублі в дубоноса повно яєць. У жовтогрудки дрібні пташенята. В де-яких горобців цими днями вилетіли з кубла пташенята.

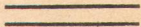
15—V. Перші квітки в горлянок (*Ajuga genevensis* та *A. Chia*).

16—V. Квітне *Polygala comosa* та фіялка низька (*Viola pumila*). Перші квітки в садкових полуниць. Іноді співають мухоловки малі (*Muscicarpa parva*).

17—V. Зауважено метелики зубниці вільшівки (*Lophopteryx samelina*). В місті біля великих будинків свистять, літаючи, жури (*Cypselus apus*).

18—V. Квітне на схилах береза (*Caragana frutescens*), півники угорські (*Jris hungarica*), барвінок (*Vinca herbacea*), полуниці (*Fragaria collina*), степові білі горошки (*Orobus panonicus*), біла анемона (*Anemone sylvestris*) та перші маслянки (*Ornitogalum tenuifolium*).

Пролетіла перша зграйка бджолоїдок (*Merops apiaster*).

ЩО Є В КНИЖЦІ:

	Стор.
Авторова передмова	3
Розділ I. Загальний	5
„ II. Рослинність дубових гаїв	8
„ III. Рослинність соснових борів та піску	21
„ IV. Рослинність відкритих місць	24
„ V. Степова рослинність	26
„ VI. Метелики	29
„ VII. Інші комахи	37
„ VIII. Водяний світ	42
„ IX. Птахи, рептилії, ссавці	54
„ X. Маршрути екскурсій	59
Додаток. Календар розвитку природи по весні в окол. Харкова 1917 року	62

